

L, Logia-forrás: → logia.

láb: A hatalom jelképe (Zsolt 36,12). Ezért a győztes a legyőzött nyakára lép (Józs 10,24; vö. Zsolt 110,1; Mt 22,44; Mk 12,36; Lk 20,43; ApCsel 2,35; Zsid 1,13; 10,13); ugyanígy valakinek a ~a alá vetni valamit v. valakit (Zsolt 8,7; 1Kor 15,25–27; Ef 1,22; Zsid 2,8; vö. Róm 16,20; → zsámoly) a. m. 'alávetni a hatalmának'. Az alattvaló ura ~a elé veti magát (= leborul előtte) (Mt 18,29; Mk 5,22; 7,25; Lk 8,41; 17,16; Jn 11,32; ApCsel 5,10; 10,25; Jel 1,17; 19,10) és megcsókolja ~át (Iz 49,23; Zsolt 2,12). – Az ÚSz-ben új kifejezés valakinek a ~ához ülni; ez a tanítvány és mestere közti viszonyra utal (Lk 8,35; 10,39; ApCsel 22,3). – A '~' nemegyszer magára az úton lévő, siető emberre vonatkozik, helyette áll (Iz 52,7; Náh 2,1; Róm 3,15; Lk 1,79). Zsolt 99,5; 132,7; Iz 60,13; 66,1; Ez 43,7: Isten lába. – A 'betakarja lábát (ruhájával?)' a hagyományos értelmezés szerint a. m. 'szükségét végzi' (Bír 3,24; 1Sám 24,4). A héb. eredetiben még más eufemisztikus kifejezésben is szerepel a ~ a nemi szervre utalva (Kiv 4,25; Iz 6,3?; Iz 7,20: test), ill. 'vizelet' értelemben (Iz 36,12). – Meztláb a gyász (2Sám 15,30; Ez 24,17.23) v. a bűnbánat (Iz 20,2) jeléül jártak Izr.-ben. A szentélybe csak meztláb volt szabad belépni (Kiv 3,5; Józs 5,15); valakinek a házába udvariasságból léptek levetett → saruval.

Lábán (héb. 'a fehér'): Ny-i szemita istenségként már kappadókiai személynevekben is előfordul. Arám férfi (Ter 25,20; 28,5; 31,21.24), a bibliai családtört. szerint Betuel fia, Rebekka fivére, Lea és Ráchel apja. Lányai férjhez adása dolgában részben csalárdnak és önzőnek mutatkozott. Gileád hegyén Jákob és ~ a rokonaikkal együtt szövetségre léptek egymással (31,22–42 és 31,43–54); ennek értelmében Gileád hegye lett a határ Izr. fiai és az arámok között. A szövetséget minden bizonnyal akkor kötötték, amikor először kerültek egymással kapcsolatba Izr. fiai és az arámok. A ~ rokonai kitétel, amely másutt nem szerepel, arra enged következtetni, hogy Izr. fiai ebben az összefüggésben arám törzsfőt láttak ~ban.

lábbeli: → saru.

lábkarika: → gyűrű.

lábmosás: A K-i ember meztláb v. saruban járta a poros utakat, így megérkeztek elengedhetetlenül szükséges volt a ~ (Én 5,3). Ezért hozzátartozott az udvariassághoz, hogy a vendégnek alkalmat adjanak a ~ra (Ter 18,4; 19,2; 24,32; Lk 7,44; 1Tim 5,10 stb.). Az izr. papoknak szolgálatuk előtt kezet és lábat kellett mosniuk (Kiv 30,18.21; 40,30–32); → mosakodás. Mások lábának megmosása az alattvalók feladata volt. Az asszony köteles volt a férje lábát megmosni, ugyanígy a gyerekeknek is meg kellett apjuk lábát mosniuk; a nem zsidó rabszolgának és talán a zsidó rabszolganőnek is kötelessége volt ura lábának megmosása, de a zsidó rabszolga nem volt erre kötelezve. Ha valaki vállalta ezt az egészen alacsonyrendű szolgálatot, az a lehető legnagyobb szolgálatkészség, a legteljesebb odaadás jelének számított (1Sám 25,41). Ebből a háttérből kell a tanítványok lábát megmosó Jézus tettét is szemlélnünk (Jn 13,1–20): Jézus jelét adta vele végtelen szeretetének (13,1–3), amely világba jövetelének indítéka volt, és amely Jézus egyh.-ának adott új parancsa, ugyanakkor maga a ~ példa (13,15), amely azt állítja elénk, hogy a testvéreknek milyen magatartást kell egymás iránt tanúsítaniuk. Vita tárgya, hogy mai alakjában a leírás 2 (sőt 3) hagyományon alapszik, amelyek közül a 13,12–17 tartalmazta erkölcsi magyarázat az eredeti; ehhez később szentségi magyarázatot fűztek. Ez esetben a ~t elsősorban követendő példának kell tekinteni (13,12–17), ezenkívül azonban jelképes cselekedet is: Jézus küszöbön álló önfeláldozása, kereszthalála elengedhetetlen az üdvösséghez, amely az embernek a keresztséggel (a bűnbánattartással) jut osztályrészéül, ha Krisztussal be akar menni az eszkatologikus életre.

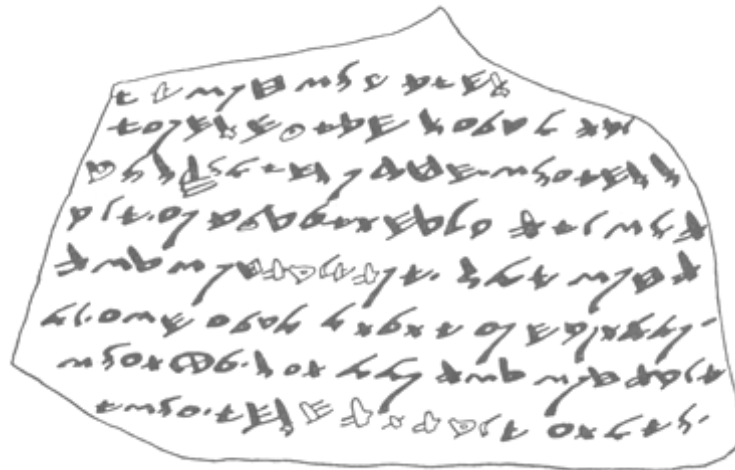
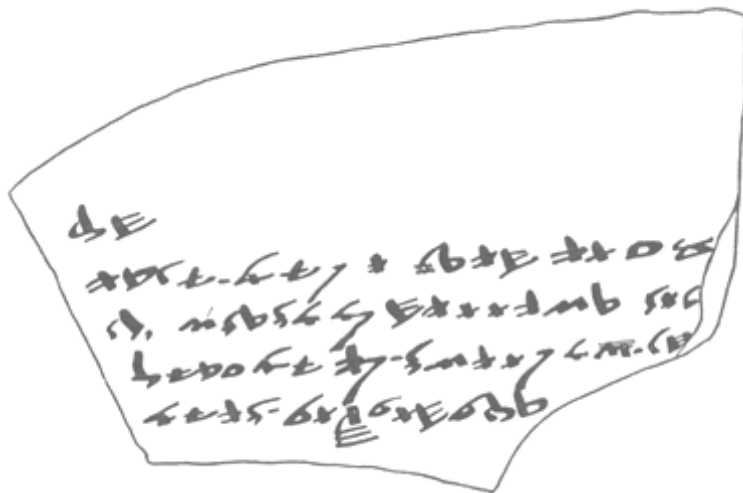
lábszár: → csont.

Lachis, Lakis (héb.): város Palesztinától DNy-ra, → Sefelában. Már az egyik Kr. e. 20. sz.-i

egyiptomi papirusz is említi. III. Thotmesz idején Kr. e. 1453: Egyiptom uralma alá került, de az amarnai korszakban fellázadt Egyiptom ellen. Józs 10,3–35 elbeszéli, hogyan foglalták el Izr. fiai. Rechabeám király erőddé építette ki (2Krón 11,9 kk.). Itt gyilkolták meg Amacja királyt (2Kir 14,19). Nevezetes palesztinai hadjáratai során Kr. e. 701: Szancherib elfoglalta, és fő támaszpontul használta Jeruzsálem elleni támadásaihoz (18,14–17). ~ és Azeka volt az a 2 erőd, amely II. Nebukadnezár Júda elleni támadásainak ellenállt (Jer 34,7). A fogság után júdeaiak népesítették be (Neh 11,30). – W. M. Flinders Petrie (1890) és F. J. Bliss (1891–1893) ásatásai óta általában Tell el-Heszivel azonosították, de ez a feltevés, amely Euszebiosz → Onomasztikonjának sem felelt meg, később a Tell ed-Duverben J. L. Starkey vezetésével folyt ásatások (1933-tól) során helytelennek bizonyult, és kiderült, hogy inkább ezekhez a helységekhez kell ~t kötni. 5 réteget lehet megkülönböztetni. A várost lakói már a korai bronzkorban kettős fallal vették körül; a hikszoszok idején (?) még egy további fal épült (4. réteg). A hikszoszok elűzése után ~ az egyiptomiak kezére került (3. réteg; egyiptomi templom a 18. dinasztia korából; 4 szkarabeusz, rajtuk IV. Amenophisz neve). Ez a korszak Kr. e. 1230 k. pusztulással zárult. Az izr. korszakból (2. réteg), talán Rechabeám király idejéből egy újabb kettős fal maradványai kerültek felszínre; ezt a kettős falat Szancherib és Nebukadnezár lerombolta. Különösen jelentősek az ún. protoalfabetikus feliratokat tartalmazó leletek: a 21, tintával, óhéb. betűkkel teleírt → osztrakon (levelek) a Kr. e. 6. sz. elejéről és egy Sebna feliratával ellátott (vö. Iz 22,15) pecsét. A levelek feltehetően egy tiszt és felettese közti levélváltás emlékei abból az időből, amikor Nebukadnezár veszélyeztette ~t. Az 1. réteg a perzsa időszakot mutatja, egy: 27×12 m-es szentély, amelyet a feltárók Solar Shrine-nak neveztek el. → ábécé.

118. Lachis ostroma. Dombormű Szancherib palotája faláról. Kr. e. 700. A várost asszír ostromgépek támadják, a védők tűzcsóvákat dobálnak rájuk. British Museum

119. A négyes számú Lchisi Osztrakon. A 4 utolsó sor: „És tudja meg, hogy várunk a lachisi jelekre, mert mindannyian követjük urunk parancsát, nem látjuk Azeka (jeleit?)“

láda, bizonyosság ládája, frigyláda, Isten ládája, Izrael Istenének ládája, Jahve ládája, szent láda, szövetség ládája, tanúság ládája (a Káldi-fordításban ugyanezek a kifejezések szekrény szóval): az ÓSz fontos kultikus tárgya. – 1. A tört.-i kv.-ekben a Jordánon átkeléskor azok vezették Izr. fiait, akik a ~t vitték (Józs 3); Jerikó meghódításakor szintén a ~ hordozói haladtak az élen (6,6–14). Ezek a részletek irodalmi szempontból minden bizonnyal összefüggenek a Sám és az 1Kir tartalmazta elbeszélésekkel. Ezek szerint a ~ Silóban a templomban volt felállítva (1Sám 3,3; 4,4) és Éli papi családja viselte gondját. Háborús veszedelemben a csataterre vitték (4,3–10); a filiszteusok zsákmányul ejtették (4,11–22), és győzelmi jelvényként a saját templomukba vitték, hogy ott a maguk istene, Dágon mellett helyezték el (5,1–3), de a ~ balszerencsét hozott rájuk (5,4–12), ezért 7 hónap elmúltával azt határozták, hogy visszaküldik (6,1–12). Így a ~ Bet-Semesbe került, s ismét bajt idézett elő (6,13–20). Innen tehát, mivel Silót közben lerombolták Kirjat-Jearimba vitték, és itt egy bizonyos Aminadab házában helyezték el (6,21–7,1). Dávid később Jeruzsálemba vitette (2Sám 6,1–5); minthogy ismét bajba sodorta azokat, akik vitték, egy filiszteus házában helyezték el (6,6–11). Végül azonban mégis a helyére, Dávid városába került (6,12–23; 1Kir 3,15; vö. Zsolt 132,1–8). Innen is elkísérte Izr. fiainak seregét az Ammon elleni hadjáratra (2Sám 11,11). Miután Salamon felépítette a → jeruzsálemi templomot, a ~ a szentély hátulsó

részében kapott helyet (1Kir 6,19; 8,1–9). 1Sám 14,18 nehezen illeszthető bele a ~ról szóló elbeszélésbe, ezért a LXX ~ helyett efodot szerepeltet (ugyanígy a magyar fordítás is); vö. 14,3: Achija viselte az efodot. Bír 20,27: a ~ Bételben. – Azután, hogy a szentély hátsó részében felállították, a ~ csaknem teljesen eltűnt az ósz-i hagyományból. Jer 3,16: a messiási időben Izr. fiai nem fogják sajnálni, hogy elveszett és nem is készítik el újra. Egy későbbi hagyomány (2Mak 2,4–8) szerint Jeremiás Kr. e. 587: Nebo hegyére vitte egy barlangba, amelynek eltorlaszolta a bejáratát; ha az Isten egybegyűjti a népet és megkönyörül rajta, akkor az Úr kinyilvánítja a rejtekhelyet. A Jel 11,19: a ~ láthatóvá vált Isten mennyei templomában. Az idézett helyek alapján némelyek arra gondolnak, hogy félelmet keltő háborús szentélyt (palladium) kell feltételezni (a Szám 10,35 kk. tartalmazta régi dal ezt a feltevést látszik támogatni), amely egy bizonyos, talán kánaáni eredetű papi családnak (→ Éli) volt a birtokában; egy ideig nagyon kedvelték, de amikor Cádok családja háttérbe szorította Éli családját, akkor feledésbe merült. Így vélekednek azok a modern kritikusok, akik orákulumként (Schwally, Smend, Nowack stb.), ill. Isten üres trónjaként (Meinhold, Dibelius) képzelik maguk elé a ~t. J. Morgenstern a beduinok qubbejára hivatkozik; ez egy sátorzerű törzsi palladium volt, amelyet teveháton szállítottak. Arra vonatkozóan, hogy a ~ milyen volt, az idézett helyekből alig lehet valamit is kikövetkeztetni; lehetett vállon is, szekéren is vinni; Salamon Templomában 2 → kerub állt mellette, amelyek szárnyaikat terjesztették fölé. – 2. A ~ a későbbi törvényhozás kv.-eiben: MTörv 10,1–5: a ~t Jahve parancsára Mózes készítette a törv. tábláinak; 31,25 kk.: miután Mózes leírta a törv.-t úgy rendelkezett, hogy tegyék a ~ mellé biznyságul. A papi törv.-ben a ~t isteni parancsra Mózes készítette; a szt. sátorban állt (Kiv 25,10–22; 26,33 kk.). A 37,1–9 a ~ leírását tartalmazza: 2,5×1,5×1,5 könyök nagyságú volt, akácfából készült, kívül-belül beborították arannyal és arany pártázattal vették körül. Két oldalán volt 2–2 karika, ezekbe illesztették bele az akácfa rudakat. A ~ban helyezték el a törv.-t, pontosabban a 2 kőtáblát (40,20 és 1Kir 8,9 = 2Kron 5,10 polemikus éllel); a Zsid 9,4 szerint a ~ még egy mannával tele korsót is magában foglalt (Kiv 16,33) és Áron vesszeje (Szám 17,10) szintén a ~ban kapott helyet. A ~ tetején arany fedőlap volt (→ engesztelés helye), amelybe 2 kerub volt belevésve. Mindamellet: „Az adatok... nem olyanok, hogy biznysággal rekonstruálhassuk a ládát” (Nötscher). Ha megkísérelték is rekonstruálni, a rekonstrukciónak aligha van értelme, amikor jogosan feltehető, hogy a leírásban teol.-i okoskodások érvényesültek, különösen a fedőlap vonatkozásában. Az először előtérbe került felfogással szemben, hogy ti. a ~ népies háborús szentély lehetett (Jahve szabaoth), a papi hagyomány inkább a szerepét emelte ki: az a hely, ahol Jahve megnyilatkozott.

ladanum: feketésszürke, illatos → gyanta, amelyet a Pistaceae egyik fajtájából nyertek. Ter 37,25: Gileádból szállították Egyiptomba; 43,11: a fáraónak ajándékozták. → pisztácia.

Lagas: → sumerok.

Lagidák: → Ptolemaioszok.

Lais (héb.): a Bír 18,29 szerint → Dán városának korábbi neve; Józs 19,47: Lesem. Már a Kr. e. 19. sz.-ból való egyiptomi szövegek is említik. Ma Tell-el-Kadi.

lakás, hajlék: Az ÓSz-ben a → sátor, majd később a → ház szolgált az embereknek ~ul; az első a nomád életmódnak felelt meg, a második állandó lakhelyül szolgált és erős helyhez kötöttséget jelentett. Ebből következően a sátorhoz és a házhoz más-más képzetek kapcsolódtak, amelyek a ~ szó teol.-i célra való felhasználására is hatottak. Isten voltaképpen lakóhelye a → menny (még → Isten jelenléte), de a szövetségesi viszony külső, látható jeleként földi ~a is van Izr.-ben: ez a szt. → sátor és a → jeruzsálemi templom. A szt. sátort a legrégebbi hagyomány (Kiv 33,7–11; Szám 11,24–30; 12,4–10) még nem nevezi Isten hajlékának. Csak az állandó szentély felépülésével (Siló, Sion) alakult ki a népben az Isten földi ~ának gondolata, amelyet elsősorban a kultikus költészet tanúsít (1Kir 8,12 kk.; Zsolt

46,5; 84,2; 132; vö. Iz 8,18), amikor örömmel megénekli Isten hajlékát a Sionon. Istennek földi épületben lakása csakhamar teol.-i kérdéssé vált, ahogy az a 2Sám 7,5–7; 1Kir 8,27 alapján feltehető. Vajon nem ellenkezik-e ez Izr. Istenének végtelen és teljesen szabad voltaival? A deuteronomikus templomszentelési beszéd (8) válaszával mintegy elhárítja Isten „korlátok közé szorításának” veszélyét: Isten maga az égben trónol (8,30.49), a Templomban csak a neve (Isten → neve), lakik jelenléte jeleként (8,16.29; 2Sám 7,13; vö. MTörv 12,4.11). A → Papi irat részletesen taglalja Isten népe körében lakásának kérdését. A sátrat, amely a nép táborának középpontját alkotta (Szám 2,2) kifejezetten Isten hajlékának mondja; Isten itt állandóan népe körében tartózkodik (Kiv 25,8 kk.; 29,45 kk.), ill. vele vándorol (Szám 9,15–23). Ugyanakkor azonban arra is utal a Papi irat, hogy Isten időnként kinyilatkoztatás végett külön is megjelenik a találkozás, a megnyilatkozás sátoránál (Kiv 29,42 kk.); jelenlétének formája mindkét esetben a → felhő által megjelenített és elrejtett dicsősége (40,34 kk.; vö. 24,16). Ezekiel próf. szintén úgy írja le a Templomban való lakását, mint → Isten dicsőségének jelenlétét (9,3; 10,18 kk.; 11,23; vö. 1Kir 8,10 kk.), és a Lev 26,11-hez hasonlóan a jövőbeli üdvösségét is elsősorban abban látja, hogy Isten örökké népe körében fog lakni (Ez 37,27 kk.; 43,7 kk.; vö. Jo 4,17.21; Zak 2,14 kk.; 8,3). Sir 24 szerint mint magának Istennek, úgy Isten → bölcsességének is van egy égi és egy földi ~a. A Biblia utáni időben a zsidóságban Isten (a sátorban és a Templomban) lakása olyan külön kifejezéssel szilárdult (→ sekina), amely magát Istent is helyettesítheti. – Az ÚSz módosítja az ósz-i elgondolást. Először is: a templom és a sátor itt Isten mennyei hajlékára utal (Jel 7,15; 11,19; 15,5; Zsid passim). Ezen túlmenően: Isten megközelíthetetlen fényességben lakik (1Tim 6,16). Az ev.-ok elismerik a jeruzsálemi templomot Isten hajlékául (Mt 23,21; Lk 2,49; Jn 2,16), de az ApCsel a zsidókkal és a pogányokkal szembeszállva (7,44–49 és 17,24) vitatja, hogy Isten emberkéz alkotta házban lakik. Az eszkatologikus üdvösséget a Jel 21 Isten égi ~ának az új földre való leszállásaként írja ugyan le, de mégis inkább ennek fordítottja kap erősebb hangsúlyt az ÚSz-ben, az ti., hogy az ember eljut Isten mennyei hajlékába (Lk 16,9; Jn 14,2; vö. Jel 7,9.15; 12,12; 13,6), ott van a voltaképpeni hazája (Zsid 11,13–16; 13,14; Fil 3,20). – Egészen új és mély értelmet kap a ~ fogalma az ÚSz-ben akkor, amikor az emberre vonatkozik, vagyis amikor az ember látható teste jelenti a ~t. Így Krisztusban benne lakik az istenség teljessége (Kol 1,19; 2,9), az Atya (Jn 14,10); az isteni Logosz viszont köztünk élt, itt vett ~t (1,14), teste tehát Isten temploma (2,19 kk.). Amint a bűnös emberben a bűn lakik (Róm 7,17–21), sőt maga az ördög is lakhat (Mt 12,43–45; Lk 11,26), ugyanúgy az igaz, a megigazult ember Isten temploma (1Kor 3,16 kk.; 2Kor 6,16), akiben az Isten Lelke lakik (Róm 8,9–11; 1Kor 3,16; 6,19; 2Tim 1,14; Jak 4,5); a hittel Krisztus lakik benne (Ef 3,17). Aki szereti Krisztust és megtartja tanítását, abban ~t vesz az Atya és a Fiú (Jn 14,23). A keresztények közössége Krisztusra alapozott templom, és mint ilyen az Isten hajléka (1Pét 2,5 kk.; Ef 2,20 kk.; vö. 1Tim 3,15; Zsid 3,6). A test az embernek csak földi hajléka, amelyet a mennyben felvált majd (szomatikus értelemben véve) az Isten alkotta örök otthon (2Kor 5,1–5; vö. 2Pét 1,13 kk.).

Lámech, Lámech: → Szet nemzetségének listáján (Ter 5,25–31) Metuselach fia, Noé apja; ugyanígy Jézus családfájában is (Lk 3,36); a Ter 5,31 szerint 777 évig élt. Kain nemzetségének listáján (4,18–24) Metusael fia [sic!], akinek 2 felesége volt, Ada és Cilla, fiai pedig: Jabal, Jubal, Tubalkain és Naama. Diadaléneke (4,23) a dicsekvő embert állítja elének (vö. Bír 15,16); minthogy ~et alaptalanul a fegyverkovácsok ösének tartották (vö. Ter 4,22), mondását karddalnak is nevezik. Egy névtelen kánonjegyzékben szerepel ~nek egy apokrif írása; az arám (eredeti?) szöveget a kumráni iratok közt vélték felfedezni, de a valóságban egy eddig ismeretlen apokrif Ter (Genesis Apocryphon) került elő (→ Kumrán, → Teremtés könyve).

lámpa: → mécses, → menóra.

Lamuel: Massza királya. A Péld 31,1–9 őrizte meg azokat az intelmeket, melyeket anyja intézett hozzá.

lándzsa: támadó fegyver. Hosszú változatát szűrő (1Sám 19,9; 20,33), a rövidet hajítófegyverként használták (Józs 8,18; Jer 6,23). Eredetileg kihegyezett bot volt (Náh 2,4), később fémheggyel látták el. Lefekvéskor a harcosok a fejüknél a földbe szúrták (1Sám 26,7).

lángpallos: → kard.

lány: → szűz.

Laodicea: 1. kereskedő- és kézműipari város Frígiában, az akkori gyógyászat központja. II. Antiokhosz (ur. Kr. e. 261–246) alapította Hierapolisz és Kolossze közelében hitvese, Laodike tiszteletére. A pergamoniak örökségeként a virágzó város róm. uralom alá került, de Kr. u. 61: a földrengés sújtotta lakosság büszkén utasította vissza a róm.-ak segítségét, s ezzel tanúságot tett arról, hogy ragaszkodik függetlenségéhez. Sok kereskedőháza és bankja volt (Cicero); egyik legfontosabb terméke a fekete gyapjú. Híressé vált orvosainak nevét a helyi pénzermék őrizték meg. Főleg a szemészet volt fejlett; Galenus említ egyfajta szembalzsamot (kollurion; vö. Jel 3,18), amelyet porrá tört kőből állítottak elő. A ~ angyalának szóló levélből (1,11; 3,14–22) több dolog kiolvasható a helyi, ill. a tört.-i viszonyokat illetően. A kereszténységet, mint Kolosszéban és Hierapoliszban, ~ban is Epafrász hirdette, aki vsz. Pál ap. tanítványa volt (Kol 1,7; 4,12–13). Ma: Denizli. – 2. kánaáni v. föníciai ~: → Bejrút.

Laodiceaiaknak írt levél: – 1. A Kol 4,16: szerepel Pál ap. ~e (nem a laodiceaiak által Pálnak írt levél!); Pál kéri, hogy azt a kolosszeiek is olvassák fel. Hogy az Ef értendő-e rajta (ahogy H. Grotius és J. Mill óta sokan vélték), amely Markion kánonjában ~ néven szerepel, v. egy elveszett levélre kell-e gondolni, az mindmáig vita tárgya, és összefügg az Ef eredetiségének kérdésével. – 2. A Jel-ben (3,14–22) az egyh.-aknak szóló 7 levél egyike, amely az egyh.-akban uralkodó vallási és erkölcsi állapotok szigorú bírálatát tartalmazza. – 3. Pál elveszettnek hitt levelének pótlására legkésőbb a 4. sz.-ban talán gör.-ből fordított apokrif irat, amely csak 20 versből áll és nem egyéb, mint Pál leveleiből, kivált a Fil-ből átvett fordulatok mechanikus egymáshoz illesztése. Egy ilyen nem eredeti, feltehetően markionitáktól származó és nyilvánvalóan gör. ~et már a → Muratori-töredék is említ, Mopszvesztiai Teodor, Theodorétosz, valamint a 2. Niceai Zsinat pedig hamisnak nyilvánított és elvetett egy ilyet. A. v. Harnack és G. Quispel kísérlete, hogy a fennmaradt levél markionita eredetét bebizonyítsa, nem meggyőző. A gör. és talán a szír egyh.-tól is eltérően a lat. egyh. sokáig eredetinek (sugalmazottnak, de nem kánoninak) tartotta a ~et. Így a Vg több kéziratában és fordításában megtalálható, rendszerint a Kol után. A középkorban, sőt még a 16. sz.-ban is egészen a Trienti Zsinatig voltak, akik a ~et eredetinek tartották.

Larsza: sumer város Babilónia D-i részén; ma Senkere, régebben az ósz-i →Ellaszárral azonosították, egyébként nem szerepel a Bibliában. A Kr. e. 3. évezred vége felé székhelyül szolgált az egyik (a 20.) babilóniai uralkodóháznak, amely hosszabb ideig uralkodott Babilóniában. Hatalmát Hammurápi törte meg végérvényesen.

látás, nézés: A Bibliában egyfelől szemmel érzékelést, másfelől szellemi tapasztalást jelent (1Sám 16,7; Jn 1,14). Minthogy Isten lát, személyesen részt vesz az evilági történetekben (Ter 1,31; 2Kron 16,9; Jób 28,24; Zsolt 31,8). – Az ÓSz-ben irtózatot dolog, ha ember látja az Istent (Kiv 33,20). Isten ~ának lehetőségei és határai más-más megítélés alá esnek (Ter 32,31; Kiv 24,10 kk.; Szám 21,8; Kiv 33,18–22). – Szellemi értelemben vett belső ~sal a próf.-k látomásaiban (Iz 6,1.5) és a kultuszban (Kiv 23,15–17) találkozunk. Jahve helyett csak küldöttét (Bír 6,22), színét-arcát (MTörv 16,16), dicsőségét (Kiv 16,7; Szám 14,22; Iz 66,18) és nagy tetteit (Szám 14,22; MTörv 3,21; Zsolt 46,9) lehet látni. – A ÚSz Isten láthatatlan voltán (Jn 1,18; 1Tim 1,17; 6,16; Zsid 11,27) kívül azt is hangsúlyozza, hogy Isten Jézusban

látható módon kinyilatkoztatta magát (Jn 14,9; Kol 1,15). Az eszkatologikus (Mt 13,16 kk.; Lk 10,23 kk.) és a megtestesült (1Jn 1,1–3) Krisztusban való hit számára a halláson kívül a ~ is fontos tényező lett: a hit látja meg a csodákat (Mt 11,2–5; Lk 7,22) és jeleket (Jn 6,2.14.26) mutató Jézust, sőt magát a feltámadt Urat is (Mt 28,7.17). Amint a jelek követelése (16,1–4; Mk 15,32) tanúsítja, van olyan felszínes ~ is, amely az igazi megértésig nem jut el (vö. 2,5.12; Lk 18,42 kk.; Jn 6,40; 20,25–29). A közvetlen ~ (Isten színéről színre ~a) csak az idők végén válik lehetségessé (Mt 5,8; 1Kor 13,12; 1Jn 3,2; Jel 1,7). Addig a látott üdvösségről tett tanúbizonyság (Lk 1,2; ApCsel 4,20; Jn 20,30 kk.; Jel 22,8) pótolja a saját ~t (2Kor 5,6 kk.; 1Pét 1,8). Ezen túlmenően a hívőnek módjában áll látni az ap. mellett tanúskodó jeleket (2Kor 12,12) és azt a példát, amelyet az ap. mutatott (Fil 4,9; Zsid 13,7).

látnok: → próféta.

látogatás, meglátogatás: A héb. pakad és a gör. episzkeptomai a. m. 'az igazra ránézni, vele törődni'. I. Az ÓSz-ben Isten azért látogatja meg az igazat (pl. Ter 21,1; Sárát; 1Sám 2,21: Hannát), ill. népét (pl. Kiv 4,31), hogy segítsen rajta, v. hogy a bűnbánó bűnösnek megbocsásson (Jer 29,10; Szof 2,7). A bűnöst is meglátogatja Isten (6,15), sőt magát a bűnt is (Kiv 32,34; Iz 13,11), hogy felelősségre vonja és megbüntesse (vö. Lev 18,25; Zsolt 59,6). – II. Az ÚSz-ben a szegények és rászorulóknak meglátogatása szerepel, mégpedig alapvető erkölcsi követelményként (Mt 25,36.43: az ítéletkor ezen fordul meg az ember sorsa; Jak 1,27; vö. ApCsel 7,23). Isten ~ának messiási értelme van: Isten tudtul adja az embernek, hogy Krisztus által üdvözíti (Lk 1,68.78; 7,16). Büntető értelemben nem szerepel az ÚSz-ben a ~. 1Pét 2,12: „Éljetek szép életet, hogy lássák jótetteiteket és látogatása napján majd magasztalják az Istent”; Lk 19,44: Jeruzsálemnek Jézus megjövendöli pusztulását, mert nem ismerte fel ~a idejét. Más szóval: a ~ e helyeken arra utal, hogy Isten Krisztusban kinyilatkoztatta üdvözítő terveit, az embernek választania kell, hogy elfogadja-e a hitet és így üdvözül-e v. sem.

látomás, vízió: I. Az ÓSz-ben. A → próféták tudják és tanúsítják, hogy Isten közli velük szándékait, beavatja őket titkaiba (Ám 3,7), hogy részt vehetnek az Úr tanácsában (2Kir 22,19–23; Jer 23,18.22), s hogy Isten szól hozzájuk. A Szám 12,6–8 szerint Isten → álomban és ~ban szól a próf.-khoz, ugyanakkor Mózesrel szemtől szemben (szó szerint: szájról szájra) beszélt; → teofánia. A magyar ~ szó héb. megfelelői a 'látni' értelmű raah és a 'látni, nézni, szemlélni' jelentésű hazah tóból származnak, és mint ezek az igék, egyaránt vonatkozhatnak külső tárgy érzékelésére és belső látásra. De utalhat a próf. ~ára, amelynek tartalma tanítás is és jövendölés is lehet (Iz 2,1; 13,1; Ám 1,1; Mik 1,1; Hab 1,1). Olykor felmerült a kérdés: vajon a ~ról szóló beszámolók, amelyek oly gyakoriak a próf.-k írásaiban, nem egyszerűen csak stíluseszközök valamely gondolat, eszme nyelvi formába öltöztetésére, kifejezésére? Ez azonban valószínűtlen, mert a próf.-kat látnoknak tekintették, és mert minden kor tudott ~okról. El kell tehát ismernünk, hogy a ~okról szóló beszámolók valóban átélte eseményekről, belső megtapasztalásokról szólnak, bármilyen nagy szerep jutott is visszaadásukban a stíluseszközöknek. Több beszámoló kiemeli: a ~ok Istentől valók („Ezt mutatta nekem az Úr, az Isten”: Ám 7,1.4.7; vö. pl. Jer 1,11.13); és semmi kétség nem férhet hozzá, hogy a próf.-k meg voltak győződve ~aik isteni eredetéről, ha kifejezetten nem utaltak is rá. Ugyanakkor nehéz eldönteni, hogy meggyőződésük szerint vajon külső tárgyakat v. csak belső képeket szemléltettek-e, mert a régiek e tekintetben nem törekedtek különbségtételre. bárhogyan van is, az bizonyos, hogy ők maguk objektívnak tartották ~aikat abban az értelemben, hogy nem egyszerűen képzeletüktől, a maguk „lelké”-től származtatták őket (vö. Jer 23,16; Ez 13,3), és meg voltak róla győződve, hogy Istentől kinyilatkoztatott ismeretek közvetítői. – Pszichológiai szempontból nézve a próf.-któl leírt jelenségek zöme belsőleg látott képnek tekinthető, amelyet – saját tanúbizonysága szerint – maga Isten tárt a próf.-k elé; „az Úr ajkáról való” volt (Jer 23,16), vagyis Isten közreműködésének, a képzeletre való ráhatásának köszönhető létrejöttét, és nem egyszer jövőbeli eseményre vonatkozott. A ~t sokszor látás

útján lehetett érzékelni (Iz 6,1 kk.; Jer 1,11–14; Ám 7,1–9; 9,1), máskor hallás útján (Iz 6,3.9; 40,3; Jer 1,4.7 stb.), olykor azonban a tapintás (Iz 6,6; Jer 1,9) v. az ízlelés (Ez 3,3) töltött be közvetítő szerepet. Némely esetben a ~ kapcsolatban állt azzal a környezettel, amelyben a próf. élt. Így Izajás a Templomban imádkozva azt látta, hogy Isten a trónján ül és palástjának uszálya betölti a szentélyt; látta a szeráfokat, valamint a füstöt is, és hallotta Jahve hangját meg a szeráfok énekét, s úgy érezte, hogy az egyik szeráf izzó parázssal megérinti az ajkát, s hogy megrendülnek a Templom kapui; így fogta fel Jahve parancsát, így értette meg küldetését (Iz 6,1–13). Ámosz, a pásztor látta, amint a Jahve küldte sáskák elárasztották a mezőt (Ám 7,1 kk.); egy más ~ában érett gyümölcsökkel tele kosarat látott, amely az ország É-i részének vesztét érzékeltette (8,1 kk.). Jeremiás úgy érezte, hogy Jahve megérinti kezével az ajkát (Jer 1,9); egy más alkalommal mandulafaágot látott, így tudta meg, hogy Jahve örökös szava fölött, és gondoskodik beteljesedéséről (1,11 kk.). Ezekiel azt látta, hogy egy kéz pergamentekercset nyújt neki, és hallotta Jahve parancsát: nyelje le a tekercset; teljesítette a parancsot, s úgy találta, hogy a tekercs édes volt a szájában, mint a méz (Ez 2,9–3,3). – Más ~ok vsz. szavak hallásából álltak, sőt egyszerűen intellektuális szemlélődések voltak: Isten képek nélkül közölte a próf.-val terveit (Jer 23,22; Ám 3,7). A kinyilatkoztatásnak erre a leggyakoribb módjára vonatkozhatnak az ilyen kifejezések: „Ezt mondja az Úr” (Iz 3,16; Ám 1,3.6.9.11.13 stb.); „halljátok az Úr szavát v. ítéletét” (Iz 7,13; Ám 3,1; 4,1 stb.), „az Úr szózatot intézett hozzám” v. „ezt a szózatot intézte hozzám” (Ez 12,21.26; 13,1 stb.). – II. Az ÚSz-ben. Voltaképpen ~ról, azaz eksztatikus élményről csak Péter ap.-lal kapcsolatban olvashatunk (ApCsel 10,11–16) és a Jel-ben, igen gyakran; ez utóbbi helyen a ~ok az apokaliptikában leírt ~okkal vethetők össze. István diákonus ~ában (7,55 kk.) az a zsidó felfogás fejeződik ki, amely szerint a haldokló megkapja a ~os látásmód ajándékát. Egyébként az ÚSz csak olyan jelenségekről számol be, amelyek nem tételeznek fel eksztatikus látásmódot. Ugyanakkor külön csoportot alkotnak a feltámadt Jézus megjelenései tanítványainak (pl. Mt 28,9 kk.) és a megdicsőült Krisztus megjelenései Pál ap.-nak (ApCsel 9,4–6.17; 22,6–8; 26,13–18; 1Kor 9,1; 15,8 kk.; Gal 1,12.16). → eksztázis, → megdicsőülés, → színeváltozás.

lator: a tolvaj, rabló, rablógyilkos régies megfelelője. Az ÓSz-ben a gonosz hűtlenség (Jer 3,2.7.11; Péld 23,28), az ÚSz-ben a hamis vezető jelképe (Jn 10,1.8; vö. Mt 21,13). Barabás is ~ volt (Jn 18,40). A Jézussal együtt megfeszített 2 ~ (Mt 27,38.44; Mk 15,32; Lk 23,39; Jn 19,32) egyike, a jobb ~ megtért. Az apokrif iratokban több néven szerepelnek; a jobb ~ legtöbbször Dizmász, a bal Gesztász.

láz: Az ÓSz-ben 3 kifejezés van rá; jelentésbeli különbségüket már nem ismerjük. Isten büntetésének nevezik (Lev 26,15; MTörv 28,22), de pontosabb leírásával v. gyógyításával nem találkozunk. – Az ÚSz-ben a kafarnaumi százados fiának (Jn 4,52) és Péter anyósának ~áról (Mt 8,14) történik említés. Lukács Péter anyósának magas ~áról beszél, ill. többes számban használja a szót, s ezzel rohamokra utal (ApCsel 28,8). Ebben a legtöbb exegeta Lukácsnak mint orvosnak megnyilatkozását látja.

Lázár (→ Eleazár gör. rövidítése): személynév. – **1.** Jézus barátja, Márta és Mária fivére Betániában, akit csak a 4. ev. említ; Jn 11,1–44: Jézus feltámasztotta a halálból (vö. 12,9.17), és 6 nappal húsvét előtt vendége volt házában (12,1–11). – **2.** A szegényről és a dúsgazdagról szóló példabeszédben a szegény (Lk 16,19–31).

Lea (héb. 'vad tehén' v. 'kigyó'): a bibliai genealógiában Lábán lánya (Ter 29,16 kk.), Jákob első felesége, akit Lábán csellel vétetett el Jákobbal (29,23–28), Ruben, Simeon, Lévi, Júda (29,31–35), valamint Isszachár, Zebulon és Dina (30,14–21), szolgálója, Szilpa révén pedig Gád és Áser (30,9–13) anyja, így ösanyja az ún. ~-törzseknek. A hagyomány szerint a machpelai telken levő barlangban temették el, Hebron mellett (49,31).

Lebbeus: Mt-ban az apostolok listájában (10,4) a 10. név; Mk-ban (3,19) → Tádé áll helyette. A kéziratokból kiviláglik, hogy régóta igyekeztek a hagyománynak ezt a zavarónak érzett eltérését kiküszöbölni, összhangba hozni (kettős név: Lebbeus-Tádé v. Tádé-Lebbeus). Már Origenész megkísérelte, hogy Jakab testvérét, → Júdást (Lk 6,16) azonosítsa ~-Tádéval. B. Lindars a Lévi név latinus formáját látja a ~-ban, és úgy véli, eredetileg Mk 3,18 is ~-t tartalmazott.

legátus: → helytartó.

légió: Mk 5,9.15: a gerazai megszállottból kiűzött tisztátalan lélek tulajdonnevének látszik, de nem az; a megszállottat a tisztátalan lelkek sokasága gyötörte. „Légióknak hívnak – válaszolta – mert sokan vagyunk” (a császárság idején egy ~ 6000 gyalogosból, 120 lovasból állt, nem számítva a műszaki és a különleges alakulatokat). Mt 26,53: angyalokra vonatkoztatva is szerepel, de az ÚSz-ben katonai egységként nem találkozunk a ~-val, ezért lehetséges, hogy a vallásos szóhasználatban a másvilági hatalmakra vonatkozott. A zsidóság hitében az angyalok sokasága megszámlálhatatlan.

légy (héb. zebub): Palesztinában valóságos veszedelem, sem ember, sem állat nem lehet tőle nyugton. Ennek ellenére a Bibliában csak elvétve fordul elő. Préd 10,1: a döglődő legyek a kenetkészítőnek egész csészényi olaját tönkreteszik. Iz 7,18: utalás Egyiptomra, ahol sok a ~; 18,1: a szárnycsattogás földje; mindkét esetben a → szúnyogról lehet szó. Bölcs 16,9: csípése Izr. fiai ellenségeinek halálukat okozta. → Baal-Zebub.

lehelet, lélegzet (héb. nesamah, hebel, ruah): Az élőlényt, pontosabban az embert és az állatot jellemzi (pl. Ter 7,22). Isten adja (2,7; Iz 42,5), folyamatosan tőle függ (Jób 33,4; 34,14; vö. Dán 5,23). Jóllehet önmagában erőtlén és az erőtlenséget, gyengeséget (fuvallat) jelképezi (Jób 7,16; Zsolt 39,6; 62,10; 144,4; Préd: itt mindig hebel) és Isten a jóindulata v. haragja szerint döntheti el, hogy az emberben marad-e (Jób 34,14; Zsolt 104,29 kk.: éltető erő) v. nem (Iz 2,22), az aggodalmon és a kételyen felülemelkedik az a meggyőződés, hogy Isten „nem leli örömet az élők pusztulásában” (Bölcs 1,13). Az Isten ~e metaforikusan (eredetileg mitikus?) haragjának erejére (2Sám 22,16; Iz 30,33; Jób 4,9; héb. áf 'orr' és 'harag' értelemben egyaránt) v. teremtőerejére (37,10) utal. → emberi lélek, → lélek.

lekcionárium: → perikópa.

lélegzet: → lehelet.

lélek, árny (héb. nefes, gör. pszüché, lat. anima): I. Az ÓSz-ben. A) a nefes (a továbbiakban: n) a 'fűjni, levegőt venni' értelmű töből származik (Kiv 31,17; 2Sám 16,14), és eredetileg 'torok, gége' értelmű volt, így pl. Iz 5,14: feltárja torkát az alvilág; Péld 23,2: inkább tedd a kést a torkodra, semmint túl mohó legyél; Zsolt 69,2: a víz már torkomig ér; Jón 2,6: a vizek torkomig hatoltak stb. Innen ered a több kifejezésben még inkább előtérbe kerülő, érzékelhető 'lélegzet' értelem, pl. a hosszú n a. m. 'türelmes' (Jób 6,11), a rövid n a. m. 'türelmetlen' (vö. Szám 21,4); a 'lélegzetvétel, lélegzethez jutás' a megpihenéssel, felüdüléssel egyértelmű (Kiv 23,12; 31,17; 2Sám 16,14) az n kilehelése a halált jelenti (Jób 11,20; Jer 15,9); amíg az n az emberben van, addig él az ember (2Sám 1,9), ha az n visszatér, akkor az ember újra életre kel (1Kir 17,21 kk.). – B) Mivel a lélegzés az élet jele, az n lehet 'az élet lehelete', sőt maga az 'élet' is (2Sám 1,9; 1Kir 17,22; továbbá Jób 12,10; Jer 38,16); n-ért n, a. m. 'életért életet' (Kiv 21,23); az n megmentése az élet megmentése (Zsolt 34,23); kedves az n-em (= az életem) neki (1Sám 26,21); aggódik, remeg az n-ért (= az életéért (Józs 9,24; Ez 32,10)). Mondható: az n él (Zsolt 119,175), meghal (Bír 16,30; Ez 13,19); az n-t megölni (Szám 31,19), széttepedni, felfalni (Ez 22,25) stb. E kifejezések némelyikében az n élőlényre, emberre (Ter 2,7) v. állatra (1,21.24; 2,19) utal, de gyakran személyt jelöl (46,26; Kiv 12,4 stb.), ritkábban egy állat (Lev 24,18), esetleg egy halott (19,28; 21,11; Szám 6,6). Végül: az én n-

em, az ő n-e nem egyéb mint saját magam, saját maga (pl. 1Sám 18,1.3; Iz 46,2). – Az n tehát eredetileg az élet szerve, a torok, aztán az élet lehelete, mint a ruah (→ emberi lélek) és a nesamah ('lélegzet, lehelet', pl. 1Kir 17,17: élet; Jób 27,3; Iz 2,22; 42,5), olykor azonban élőlény is (MTörv 20,16; Józs 10,40; 11,11.14). – Egy másik nagyon régi, Görögországban is elterjedt felfogás szerint a ~ a → vér (Lev 17,14; MTörv 12,23), az éltető anyag, amelynek kiontása halált von maga után. Ezért vért ontani egyértelmű az élet elvételével, a meggyilkolással (Ter 9,6; 37,22); vö. Zsolt 141,8: „ne engedd elveszni a lelkem (n). Következésképpen a vért nem szabad elfogyasztani (Ter 9,4; Lev 7,27; 17,10), hanem ki kell önteni a földre (MTörv 12,24), v. be kell földdel fedni (Lev 17,13). Azzal is találkozunk, hogy a ~, az élet a vérben rejlik (17,10 kk.), mert a frissen kiontott vér párájában az élet páráját és ezzel az élet erejét látták. – Tehát a Bibliában több különféle elképzelés őrződött meg; az egyik szerint a vér (az éltető anyag) v. a vérből felszálló pára az éltető erő; a másik szerint az élet leheletében rejlik az éltető erő, amelynek a torok (n), az orr v. a száj (ruah) a szerve, onnan van, azon át távozik. Ezek a más-más megfigyeléseken alapuló eltérő elképzelések vsz. különböző korokból és kultúrákból valók. – C) Nemcsak a fizikai értelemben vett életet tulajdonították az n-nek, hanem az élőlényben lezajló összes fiziológiai, pszichikai és pszichológiai folyamatot is. Az n (a héb.-ben) 'éhes' (Péld 10,3), 'kiszikkadt' (Szám 11,6; vö. Iz 29,8), 'eltelik zsírral' (Zsolt 63,6; vö. Jer 31,14); ezekben a kifejezésekben még fellelhetők az eredeti értelem nyomai). De az n nemcsak ételt-italt kíván (MTörv 12,15.20 kk.; 1Sám 2,16; Zsolt 107,9; Péld 10,3 stb.), hanem más javakat is, vágyakozik a rossz (10,3) v. ellenkezőleg, a jó, az Isten után (vö. Zsolt 42,2; 63,2; 103,1 kk.; 104,1.35). Székhelye az érzelmeknek (pl. 86,4; 94,19; Jer 6,16; Siral 3,17), a szeretetnek, a gyűlöletnek (Ter 34,3; 44,30; Zsolt 11,5; Iz 1,14) és az istenfélelemnek; felemelkedik Istenhez (Zsolt 25,1; 86,4), remél az Istenben (33,20; 130,5 kk.), örül (34,3; 35,9) és elnyugszik Istenben (62,2.6). Az élet és az érzelmek székhelyeként az n csaknem ugyanazt a szerepet tölti be, mint a ruah, de Izr. fiai felfogásában erősebben kötődik a testhez (torok, vér), mint a ruah, és egyedibbnek számít, úgyhogy (a ruahtól eltérően) személyt is jelölhet. Ezenkívül az n jelentésében inkább az 'élet' mozzanata domborodik ki, a ruahéban viszont inkább az 'erő'-é. Több szerző úgy véli, hogy a vegetatív és szenzitív életet az n-nek, a szellemi életet pedig a ruahnak tulajdonították Izr. fiai. Ez a nézet aligha bizonyítható, mert az eredeti szójelentés és az n-nel kapcsolatos elképzelések arra vallanak, hogy Izr. fiai körében az n éppúgy nem volt az ember második énje, mint a ruah, ahogy az egyiptomiak körében a ka, a gör.-ök körében a pszüché (pl. Homérosz, Iliász 1,3) v. az animista népek körében a '~'. – D) Sok kritikus úgy véli, hogy az ÓSz szerint az n a testen kívül is létezhet, és az ember halála után a → holtak országába kerül. Ezt a feltevést nehéz igazolni. Azok a helyek, ahol a holtak országából való kiszabadulásról, ill. feljövételről van szó (Zsolt 30,4; 86,13; 89,49; 116,3 kk.; Péld 23,14; Iz 38,17) v. halálos veszedelemről (Zsolt 16,9 kk.), az n-em ('lelkem') párhuzamban áll a 'szented'-del; ugyanígy 49,16; vö. Jób 13,14, ahol az n a 'hús'-sal áll párhuzamban. Egyébként a holtak országának lakóira nem n v. ruah ('~') utal, hanem a refaim (26,5; Zsolt 88,11; Péld 2,18; 9,18; 21,16; Iz 14,9; 26,14.19). A nefes mét nem a halott lelkét jelenti, hanem magát a halottat v. a holttestet (Lev 21,11; Szám 6,6; vö. 19,11–13, mint az n: Lev 21,1; 22,4; Szám 6,11; Ag 2,13), vagyis egy halott személyre vonatkozik (Lev 19,28). Egyébként feltehető, hogy egy arám feliratban (Hadad) az n az elköltözött Panammu lelkét jelöli. – Jóllehet Izr. fiai soha nem gondolták, hogy az ember a halállal megszűnik létezni (→ halhatatlanság), de azért a lelket nem tekintették olyan halhatatlan életelvnek, amely a halál után fennmarad. Ezt a gondolatot először a gör.-ül írt Bölcs fogalmazta meg (2,22 kk.; 3,1–3; 4,14; 15,8.11; 16,14; vö. Hénoch 9,3.10; 4Mak 18,23). Ez feltételezi, hogy az emberben a ~ mint halhatatlan szemben áll a testtel, a halandóval. Ezt Izr. fiai soha nem tették, még akkor sem, ha a lelket és a → testet (hús) megkülönböztették, mint a 'lélektől a testig' megsemmisít (Iz 40,6: „testestül-lelkestül megemészti”) kifejezésben. Izr. fiainak felfogásában az egész ember ~, azaz 'élőlény' és 'test'

(pl. Zsolt 63,2; vö. Jer 23,9, ahol n és 'csont' áll egymással párhuzamban); a testnek és a csontoknak – ugyanúgy mint az n-nek – gondolatokat és érzelmeket tulajdonítottak. – Néhány helyen úgy látszik, mintha az ember, aki meghal, többé már nem létezne (Jób 7,22; Zsolt 39,14), de valójában csak arról van szó, hogy az ember a halál után nem él tovább a szó teljes értelmében, hanem csak örömtelenül tengődik a holtak országában (Jób 10,21 kk.; 14,22) anélkül, hogy tevékenykedhetne (Zsolt 88,5; Iz 14,10) v. Isten szolgálhatná (Zsolt 88,11). Amikor a Préd 3,19–21 azt mondja, hogy az ember és az állat sorsa ugyanaz, mert az ember életének éppúgy vége szakad, mint az állaténak, és felteszi a kérdést: vajon felfelé száll-e az emberből az élet lehelete, az állat párája pedig lefelé, ezzel még nem tagadja az ember továbblétezését a holtak országában (vö. 2,15; 9,10), mert nem a ~ről beszél, hanem az 'élet leheleté' -ről. Izr. fiai mindig is hittek az ember halál utáni létében. Ez az olyan kifejezésekből is következik, mint a 'megtér atyáihoz' (= meghal: Ter 15,15; 25,8 kk.; 49,33; 2Kir 8,24; 15,22 stb.); ezek értelme nem merül ki a családi sírboltba helyezéssel, hanem a holtak országában az ősökkel való együttlét is bennük foglaltatik (vö. Ter 47,30; 37,35), ahol a halottak mind együtt vannak (Jób 3,13–18; Iz 14,9–11). – E) A ~ előzetes létét (praeexistencia) az ÓSz nem ismeri. A Bölcs 8,19 kk. az egyetlen olyan hely, amelyet sok exegéta platóni értelemben magyaráz, pedig csak azt mondja, hogy a bölcs fogantatásakor különleges testet kap, mert a ~ is különleges, amely osztályrészül jutott; arról, hogy teste létrejötté előtt is létezett a lelke, nincs szó. – II. Az ÚSz-ben. A gör. pszüché ('~') szó a 'fűjni, lélegzetet venni' értelmű ige származéka; eredeti jelentése 'lélegzet, életelv, lélek, élet, a gondolatok és érzelmek székhelye', de olykor 'személy' is. A pszüché tehát pontosan megfelel a héb. nefesnek, csak a 'torok' hiányzik a jelentései közül. – A) A pszüché sokszor a fizikai értelemben vett életet jelenti (pl. Mt 2,20; 6,25; Lk 12,22 kk.; 14,26?; Jn 10,11.15.17; 13,37; ApCsel 27,10; Róm 11,3; vö. 1Kir 19,10; Fil 2,30; Mk 3,4), v. az életre mint minden földi és örök javak feltételére utal. Aki meg akarja menteni az életét (pszüché), az elveszíti, aki azonban Krisztusért és az ev.-ért elveszíti, az megmenti (Mk 8,35; Jn 12,25). Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, ha a lelke kárát vallja; v. mit adhat az ember cserébe az életéért? (Mt 16,26; vö. Zsolt 49,8; Mk 8,36 kk.; ugyanígy Mt 20,28; ApCsel 15,26; 1Tesz 2,8; Jel 12,11 stb.). – B) A pszüché lehet 'életelv' is (Mt 10,28; Lk 12,19 kk.; ApCsel 2,27; 20,10; 1Tesz 5,23; Jel 6,9; 20,4), az örök élet (Jak 1,21; 5,20; 1Pét 1,9; 4,19), a gondolatok, érzelmek és akarati állásfoglalások székhelye (Mt 11,29?; vö. MTörv 6,5; Mt 26,38?; Mk 12,30; Lk 2,35; 10,27; Jn 10,24?; 12,27?; Ef 6,6; Fil 1,27; Kol 3,22 kk. stb.). – C) A pszüché végül 'élőlény' értelmet is hordozhat; lehet 'állat' (Jel 16,3) v. 'ember' (1Kor 15,45; vö. Ter2,7), 'ember' (Róm 13,1: mindenki; ApCsel 2,43 stb.), 'személy' (7,14; többes számban: 2,41; 27,37; 1Pét 3,20) v. egyszerűen a cselekvő alany, ill. személy- v. birtokos névmás (a magyarban esetleg személyrag) is (Mt 12,18; vö. Iz 42,1; talán Mt 26,38; Lk 12,19; Jn 10,24; 12,27; ApCsel 2,27; 2Kor 1,23; Zsid 10,38; vö. Hab 2,4; 3Jn 2; vö. Zsolt 16,10) – D) Az ember lelkét az ÚSz szembeállítja a testével, és nyilvánvalóan halhatatlannak tekinti: Isten a halál után megjutalmazza v. megbünteti (Mt 10,28; 1Tesz 5,23; Jel 6,9; 20,4), de Jak 1,21; 5,20; 1Pét 1,9; 4,19 is felfogható utalásul arra, hogy Isten örök életet ajándékozik a halál után az embernek. – 1Tesz 5,23: Pál a lelket a 'szellem'-mel és a 'test'-tel említi együtt; erre nézve → emberi lélek. Mintha a Zsid 4,12 is megkülönböztetné a szellemet és a lelket: „Isten szava behatol a lélek és a szellem, az ér és a velő gyökeréig”; de a szerző ezzel a közmondásszerű kifejezéssel nyilvánvalóan csak Isten erejére, hatalmára akart utalni; helytelen volna a gör. trichotómia átvételét látni benne.

lelkiismeret: 1. Az ÓSz-ben – egy hellén hatásra valló, kései időből való helyet (Bölcs 17,10) nem tekintve – nincs külön kifejezés a fogalomra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mint általános emberi jelenség ismeretlen lett volna, különösen mint conscientia consequens (vagyis mint az a helyeslő v. helytelenítő érzés, amely az erkölcsi tettet követi). Már a bűnbeesés tört.-ének szerzője nagy lélektani hitelességgel írja le a ~ mardosását (Ter 3,8 kk.).

Amit mi ~nek mondunk, azt az ÓSz sokszor szívnek nevezte (pl. Jób 27,6; vö. 1Jn 3,13–21; Zsolt 17,3; 51,19). – 2. A zsidóságnak nem volt külön kifejezése a ~ fogalmának jelölésére sem Jézus korában, sem a rabbik idejében, de ugyanígy, akár csak megközelítően kidolgozott tanítása sem arról, hogy a ~ az erkölcsi tettek tanúsítója és ítélőszéke. A rabbinista irodalomban a ~ szerepében 'a jóra és a rosszra való hajlam közti harc' található. Különös módon ez a küzdelem nem az emberben zajlik le tettei nyomán, hanem inkább démoni v. mitológiai jellegű. A ~ fogalmának valamivel világosabb megfogalmazását tartalmazza, ha csak szórványosan is a → Tizenkét pátriárka testamentuma. (Ruben végrendeletében már a ~ szó is szerepel.) A → judaizmus kibontakozásával inkább a külsőségesre, a törv. szerinti tettekre fordítottak figyelmet, semmint a személyes tettek létrejöttének lélektani indítékaira, amivel a befelé fordulás („ismerd meg magadat”) is háttérbe szorult. – 3. Még az ÚSz-ben is van nyoma annak, ahogy a zsidó vallás a ~ kérdését kezelte: a szüneideszisz szó hiányzik az ev.-okból. Ám ez csupán szóhasználati kérdés; a lényegét tekintve alapvető eltérés mutatkozik a zsidósághoz képest. Az ev.-ok a ~ről szóló keresztény tanítás alapjait vetik meg, amikor egyfelől az erkölcsiségnek, ill. a vallásnak a benső vonatkozásait és a szándék tisztaságát hangsúlyozzák (vö. Mt 6,22; Lk 11,34: a test világa a szem), másfelől pedig kiemelik: az Atya mindent tud, belelát a rejtekbe is (vö. pl. Mt 6,1.4.6.18; Lk 11,34–36; Jn 3,19–21; 1Jn 3,19–21). A zsidóság teljes heteronómiájával, amely a törv.-t, a hivatalos isteni kinyilatkoztatást tette meg az emberi cselekvés kizárólagos normájának, és a személyes megítélés kizárásával a törv.-nek és az ősök hagyományainak megfelelő tettek minden lehetséges „cselét” számba akarta venni, a kereszténység a feltételes autonómia lehetőségét helyezte szembe: az ember tetteinek a személyes ~ döntése az első és közvetlen normája. Mivel azonban a ~ a hit által Istenhez kötődik, és az ő akaratához igazodik, nincs szó a sztoikusok teljes autonómiájáról (lásd alább). A ~ről szóló tanítást, amelynek magvát már Jézus tanítása is tartalmazza, Pál ap. fogalmazta meg. Elmondható, hogy ő vezette be a ~ szó használatát a kereszténységbe. Abból a 30 helyből, ahol a ~ szó az ÚSz-ben szerepel, 25 Pál nagyobb leveleiben (Róm, 1–2Kor), a pasztorális levelekben és a Zsidóknak írt levélben található, 3 Péter ap. első levelében, amely szóhasználatában Pál ap. hatását mutatja, 2 pedig az ApCsel-ben (mind a 2 helyen Pál ap. beszél). Ugyanakkor nem állítható, hogy rendszerezett tanítást dolgozott ki a ~ről; a ~ szót valójában csak mellékesen említi. Mégis, ezekből az utalásokból levonhatunk néhány következtetést: A pogányoknak az a ~, ami a zsidóknak a törv. (Róm 2,14 kk.); így „saját” törvényük, viszonylagos autonómiájuk van (14,5; Kol 2,16); egyszersmind az is megmutatkozik, hogy az ember tudatában van a ~ének: a ~ a 2. személyiség, az egyik tanú szerepét tölti be (Róm 2,15). Pál ap. beszél a saját apostoli ~éről is, amely nem vádolja, és amelyre mint a keresztények belső meggyőződésére hivatkozik (9,1; 2Kor 1,12; 4,2; 5,11; 2Tim 1,3; vö. ApCsel 23,1; 24,16). Sokatmondó a ~re hivatkozás ott, ahol Pál egyfajta kazuisztikával él abban a kérdésben, hogy fogyaszthatnak-e keresztények áldozati húst (1Kor 8,7–12 és 10,25–29): megkapja a választás lehetőségét 2 különböző eljárás között, amelyeket erkölcsileg egyaránt jónak ítél, mert megfelelnek a ~nek, ha a tárgyilag eltérő törv.-magyarázattal szemben állnak is. Ezzel Pál a téves ~et is elismeri, amely tévessége ellenére is kötelez. A pasztorális levelekben inkább a ~ sajátosan keresztény vonásaival (tisztá, jó v. feddhetetlen) találkozunk (1Tim 1,5.19; 3,10; 4,2; 2Tim 1,3; Tit 1,15; vö. 1Pét 3,16; Zsid 13,18). 9,9.14; 10,22; vö. 1Pét 3,21: itt a Krisztus vére árán való megtisztulással kapcsolatban inkább 'lélek' szó használata volna helyes. Ha feltehető is, hogy a műszóhasználatot Pál az evangélistáktól eltérően a népies vallásosságnak és esetleg korának a (sztoikus) filozófiától is színezett szóhasználatából vette át, a vele jelölt fogalomnak tartalmilag nincs semmi köze a sztoának meglehetősen intellektuális öntudatához, amely által az én (tényleges tekintély nélkül) a panteisztikusan értelmezett kozmosszal érzi magát kapcsolatban.

lelkipásztori levelek: → pasztorális levelek.

lemondás: → önmegtagadás.

len: Mint Egyiptomban (Kiv 9,31; vö. Iz 19,9), ugyanúgy az ókori Palesztinában is természetek ~t, a partvidéken (vö. 1Krón 4,21; a gézeri → naptárban egy hónap úgy szerepel, mint a ~ levágásának ideje), valamint a Jordán síkságán. A ~t télen vetették. Miután a növényt gyökerestül kinyűtték, a ház tetején kitergetve szárították (Józs 2,6). Végül vásznat szőttek belőle (→ lenvászón).

lencse: hüvelyes növény termése, amely úton lévőknek is alkalmas eledelül szolgált (2Sám 17,28); megőrölve kenyérsütéshez is felhasználták, pótlásul az árpa- v. búzaliszthez (Ez 4,9). Ter 25,29–31: Ézsau egy tál ~ért lemondott elsőszülötti jogairól a csalárd Jákob javára. 2Sám 23,11: itt ~vel bevetett föld szerepel.

lengetés: sajátos áldozati rítus a Papi iratban. A pap kezébe vette az áldozatból neki járó darabokat (→ papi rész) v. csak a szegyet, és ismételten odanyújtotta az oltár felé, azaz „meglengette” az oltár előtt (Kiv 29,26: lengetés; Lev 7,30; 10,14 kk.; Szám 6,20; 18,18 stb.), nyilvánvaló módon annak elismerésül, hogy az Jahvét illeti meg, és Jahve csak átengedte papjainak; innen ered a meglengetett szegy elnevezés (pl. Kiv 29,27; vö. Lev 23,15: áldozati kéve, a héb. eredetiben szintén ’meglengetett’). Átvitt értelemben a leviták fiai felajánlásának módja (8,11.13: lásd a héb. megfelelőt), továbbá a fogadalmi ajándék (pl. Kiv 38,24: arany, 38,29: bronz) bemutatásának módja.

lenvászón: Minthogy Palesztinában csak a partvidéken és a Jordán síkságán természetek → lent, a ~ből készült ruha ritkább és drágább volt a gyapjúruhánál (vö. Eszt 8,15). Ennek ellenére aránylag gyakran viseltek vászonruhát, nemcsak a papok, szolgálatuk közben, hanem magánszemélyek is (Péld 31,22: bársonyos len); erre abból következtethetünk, hogy a héb.-ben 3 olyan szó volt, amely általános vélemény szerint ’len’ jelentést hordozott: bad, ses és bus. A héb. busból származott a bisszus, de a gör.-ben a héb. ses szót is a büsszossal adták vissza. A héb. bad szót (gör. líneosz) rendszerint csak akkor használták, ha papi öltözékről volt szó (→ efod); Ez 9,2–10,7: a férfiak is ~ ruhát viselnek; a magyar fordításban: fehér ruhát. Hogy a szóban forgó kifejezések közt mi volt a különbség, azt nem lehet megállapítani; talán a más-más eredetre utalnak (Egyiptom és Szíria?). 1Krón 4,21: Kánaán partvidékén a szerző bisszuskészítőket is szerepeltet a kézművesek között. Lk 16,19: a gazdag patyolatban járt életében (gör. büsszosz). Jel 18,12.16: a bábéli fényűzési cikkek sorában találkozunk a patyolattal. 15,6: az angyalok ragyogó fehér vászonruhába (línon) vannak öltözve. Jn 19,40 szerint zsidó szokás volt → temetkezéskor a holttestet gyolcslepelbe göngyölni (vö. Mt 27,59).

lepecsételés: I. Az ÓSz-ben. A → pecsét az ókori K-en és az antik művelődésben széles körben elterjedt és fontos szerepet töltött be. Ez a Bibliában is tükröződik. Az írás hitelességét pecséttel biztosítják (1Kir 21,8; Jer 32,10 kk.; Eszt 3,12; 8,8.10), de olykor azért lepecsételnek le egy írást, hogy tartalma titokban maradjon (Dán 12,4.9). Képes értelemben: ami le van lepecsételve, az jól megőrződik, sértetlenül fennmarad (MTörv 32,34; Iz 8,16; Jób 14,17; vö. 9,7). A ~hez pecsét szolgál eszközzel; ezért a pecsét arra utal, hogy valami visszavonhatatlan, megváltoztathatatlan (Iz 29,11; Én 4,12). – II. Az ÚSz-ben a sír (Mt 27,66) v. a mélység (Jel 20,3) ~éről (gör. szfragizó), azaz lezárásáról olvashatunk. A pecsét az irat titkosságát biztosítja (5,1 kk.; 22,10). Pecsét jelzi, hogy valaki egy másik személy tulajdonává válik és oltalma alá kerül (7,8 kk.). Innen érthető, hogy aki a keresztséggel a keresztyének közösségének tagjává válik, az megkapja a Szentlélek pecsétjét (2Kor 1,22; Ef 1,12; 4,30; vö. Jn 6,27). De lehet a ~ a hitelesítéssel, az állítás megerősítésével is egyenértékű (vö. 3,33).

lepra, bélpoklosság: I. Az ÓSz-ben szereplő héb. megfelelőt (saraat) általában az ’Istentől megvert’ jelentésű sr-től szokás levezetni (→ betegség). Hogy az ÓSz-ben (és az ÚSz-ben

is) valóban arról a betegségről van szó, amelyet ma ~ néven ismerünk, azt többen kétségbe vonják. De feltűnő volna, ha a bőrbetegségek sorából, amelyeket Isten verésének, csapásnak (Szám 12,10; MTörv 28,35; 2Krón 26,20) és tisztátalan dolognak tartottak, az ókori K-en annyira gyakori ~ hiányozna. A héb. megfelelő azonban a ruhafélén megjelenő zöldes v. rózsaszínű foltokra, azaz a penészre (Lev 13,47–59), valamint a házak „leprá”-jára is (14,33–53) kiterjed, amin talán salétromkivirágzást kell érteni. Az ÓSz-ben leprás: Mózes (Kiv 4,6: átmenetileg), Mirjam (Szám 12,9 kk.: mint a hó, úgy ellepte a ~), Naamán (2Kir 5), 4 férfi Szamaria városkapuja előtt (7,3), Uzija (15,5 kk.; vö. 2Krón 26,21–23) és vsz. Jób is. A leprást – mint K-en még napjainkban is – kitaszították (Lev 13,45 kk.; Jób 2,7 kk.). Annak megállapítása, hogy valaki (v. valami) leprás-e, a pap feladata volt (Lev 13,1–44.47–59); a gyógyulást (→ gyógyítás) is a papnak kellett megállapítania (14,1–32). A korai zsidóságban a messiási időtől várták ennek a betegségnek a megszűntét. – II. Az ÚSz-ben a gör. ~ ugyanazt a betegséget jelöli, mint az ÓSz-ben a héb. saraat; vö. Mk 1,40 kk.; Lk 4,27; 17,11 kk.; Mt 11,5: Jézus Keresztelő János kérdésére adott felelete; 10,8: a tanítványok küldetése. Gyógyulásról (v. úsz-i szóhasználat szerint tisztulásról) számol be: Mk 1,40–45; Lk 17,11–19; vö. Mk 14,3 (a leprás Simon); 1,44: a tisztulást szintén a pap állapítja meg.

lepton: → pénzérme.

Lesem: → Lais.

levél: I. Az ÓSz-ben. A fogság előtti időből kevés igazi ~ formula ismeretes. Ha a válólevelet (→ válólevél; pl. MTörv 24,1) és az adásvételi szerződést (Jer 32,10) figyelmen kívül hagyjuk, akkor valójában csak a királyok korától beszélhetünk ~ről. Hogy már korábban is írtak magánszemélyek is levelet, azt az → amarnai levelek egyértelműen tanúsítják, amelyek közül 70 Kánaánból származik. Akkád nyelven írták őket, a címzésben a küldő és a címzett nevén (X N-nek) kívül jókívánság (áldás) is szerepel (később: salom, ’jó egészséget, békességet, minden jót’). A záróformula rendszerint hiányzik. Az áldás után következik a ~ nézd, továbbá v. ezt v. azt illetően formulával bevezetett – voltaképpeni tárgya. A fogság előtti időből említi az ÓSz Dávidnak Joábhhoz intézett levelét (2Sám 11,14), Izebel (1Kir 21,8) és Jehu (2Kir 10,1) – Szamaria véneinek írt – levelét. Illés Jorámnak írt levelét (2Krón 21,12), végül Jeremiás 2 levelét (Jer 29,1; Bár 6) említi, ill. tartalmazza; de ezenkívül találkozunk benne más országok királyai által írt levelekkel: ajánló~ Naamán számára (2Kir 5,5), Merodach-Baladan Hiszkijának írt levele (20,12; Iz 39,1), Szancherib levele, amelyben Hiszkiját fenyegette (19,14 kk.). Általában a vázolt formulát követik; a ~ voltaképpeni tárgyát felölelő részt az egyébként is használatos ’és most’ vezeti be. Más (= a Bibliában nem szereplő) levelek ebből a korból: a lachisi levél (→ Lachis, → osztrakon, → papirusz), továbbá egy földműves levele, amelyet Júda királyának (Jozija?) írt, a Kr. e. 7. sz.-ban. – A fogság utáni (perzsa) időből ismeretesek: a babilóniai zsidók Jeruzsálembé küldött levele (Bár 1,10), a purim-levél (Eszk 9,20), valamint Ezd 1,2–4; 4,9–6,12; 7,12–26 említette, ill. tartalmazta levelek és iratok (akták). Mint az elephantinei levelek, ezek is arám nyelven íródtak. A gör. korból a Mak több levelet és más hasonló írást megőrzött, amelyeket a zsidók (1Mak 5,10–13; 12,6–18; 2Mak 1,1–2,18), de főleg a szíriai fejedelmek (1Mak 10,18–20.25–45; 11,30–37; 13,36–40; 15,2–9), a róm.-ak (8,23–32; 15,15–24), a spártaiak (12,20–23; 14,20–23) írtak. A forma alig változott; a hagyományos salom köszöntés gör.-ül khairein; a ~ végén záróformula áll (vö. 2Mak 11,21.33.38). – II. Az ÚSz felöleli Pál leveleit, a Katolikus leveleket, az ap.-ok és a jeruzsálemi presbiterek leveleit (ApCsel 15,23), továbbá a Jel 7 levelét, valamint Liziász levelét (23,26). Vsz. még más leveleket is írtak az ap.-ok (főleg Pál), amelyek nem maradtak ránk (vö. 1Kor 5,9; 2Kor 10,9–11). Az akkori szokás szerint a nagyobb leveleket diktálták (vö. Róm 16–22; Gal 6,11; 1Kor 16,21; Kol 4,18; 2Tesz 3,17), a kisebbeket saját kezüleg írták (Filem; 2Jn 12; 3Jn 13). A ~ stílusa alig változott. A khairein köszöntést a kharisz, váltotta fel; ez az eiréné hozzáfűzésével mélyebb teol.-i tartalmat kapott.

A költői ~ v. episztola felfedezése arra ösztönözte A. Deissmant, hogy különbséget tegyen a személyes, nem irodalmi jellegű ~ és a nagyobb közönségnek szánt ~ (irodalmi fikció) között. Ezt szem előtt tartva az ŰSz tartalmazta leveleket (a Jel kivételével) valódi leveleknek tekinti. De Deissmann túl messze megy, ha ezen az alapon Pál leveleitől minden irodalmi jelleget megtagad. Szerencsésebb a személyes leveleket (Filem) és az általános érdekű leveleket v. a címzettek egy valamely meghatározott köréhez intézett leveleket és azokat a (fiktív) leveleket megkülönböztetni, amelyek mindenkinek szólnak (Zsid és a Katolikus levelek némelyike).

levéltár: Ezdrás említi Dárius perzsa király ~át, amely Babilonban és Ekbatanában a királyi → kincstárban volt elhelyezve (Ezd 5,17; 6,2). Ekbatanában Dárius király idejében megtaláltak egy tekercset, amely Cirusz rendeletét tartalmazta a jeruzsálemi templom újjáépítését illetően (6,2 kk.). Egy német kutatócsoport 1906: Ankarától kb. 150 km-re K-re (Bogazköy) megtalálta a hettita királyi ~at: 10 000 ékírásos szöveg akkád és hettita nyelven (→ hettiták). További királyi ~ak kerültek felszínre: Amarnában; Aradban egy helyőrségi ~at találtak, Kültepeben (→ Asszíria) egy kereskedelmet. → könyvtár.

Lévi (héb.): több személynek (pl. Ter 29,34; 34,25.30; Kiv 1,2; 1Krón 2,1; Mk 2,14; Lk 3,24.29, → Máté, → Lebbeus) és Izr. fiai egyik törzsének (Ter 49,5; MTörv 27,12; 1Krón 21,6; Ez 48,31; Jel 7,7), az egész papságnak (Mal 2,4) és a leviták összességének (Kiv 6,16; Szám 16,1; 1Krón 5,27; 6,1.23.28.32) a neve. – A tisztség viselőjére a magyarban a levita szó utal, mint: Áron, a levita (Kiv 4,14), Dán törzsének névtelen papja (Bír 17–18), a névtelen levita (19–20), azok a férfiak, akik nem tartoztak a leviták közé, de Jerobeám mégis megtette őket papnak (1Kir 12,31; vö. 2Krón 20,14; 31,12.14; Ezd 10,15). Tisztség jelölőjeként a levita rendszerint többes számban áll: a leviták v. a Lévi fiai, ill. a Lévi törzséből való papok (MTörv 17,9.18; 18,1; 24,8; 27,9; Józs 3,3; 8,33; Jer 33,18.21; Ez 43,19; 44,15 és talán Iz 66,21). A szó lvh 'elkísérni, csatlakozni' tőből ered. Lea ezt mondja 3. fia születése után: „Most végre felém fordul a férjem” (Ter 29,34). Szám 18,2.4: a levitáknak oda kell járulniuk Áronnal a szentélyhez, csatlakozniuk kell hozzá. Az egyik újabb értelmezés szerint a név azokat jelenti, akik a kivonulás során Izr. fiaikhoz csatlakoztak (Kiv 12,38), az öröket, akik a → ládát kísérték, azokat, akik azután, hogy a nép az aranyborjú imádása miatt bűnhődött, Mózeshez csatlakoztak (32,25–29), v. akik hűségesen látogatták a szentélyt. Mások Leára ('vad tehén' v. 'kigyó') vonatkoztatják, ill. a mineus (É-Arábia) feliratban (Kr. e. 11/10. v. 7. sz.) szereplő lv-vel hozzák kapcsolatba, amely kultikus szolgát (papot) v. templomi rabszolgát jelöl. Amikor Izr. fiainak papjai testületbe tömörültek, Lévi fiait, a papokat tekintették – e felfogás szerint – egy bizonyos ~ leszármazottainak. Ehhez meg kell jegyezni, hogy a Bibliában sehol nem szerepel Jahve levitája, mint a mineus feliratban Wadd levitája; a Biblia csak a Jahve → papja kifejezéssel él. – Izr. fiainak hagyományában ~ törzse Jákob – Lea szülte – 3. fiának (Ter 29,34; 35,22–26) utódaiból tevődött össze. A 34 szerint ~ és Simeon alattomosan rátámadtak Szichem lakosaira, és legyőzték őket, hogy így bosszút álljanak nővérük, Dina meggyalázásáért; apjuk mindkettőjüket megfeddte (34,30), sőt a → Jákob áldása szerint (49,5–7) meg is átkozta őket: „Elosztom őket Jákobban, szétszórom őket Izraelben” (49,7). Ezt az epizódot sok kritikus a Bír 9-ben elbeszélte eseményekkel hozza kapcsolatba. Való igaz, hogy Kánaánban nem kapott „örökrészt”, Simeon törzse pedig beleolvadt Júda törzsébe. – A későbbi hagyomány ezt a Lévi törzset összekapcsolta a levita tisztség viselőivel, a levitákkal, akik abban az időben papi szerepet töltöttek be Izr.-ben. A papokat mind ~ leszármazottainak tekintették. Így szerepelnek → Mózes áldásában (MTörv 33): ~t (= a papi nemzetséget) illeti az urim és a tummim (33,8–11), nekik kell Jahvének bemutatni az illatáldozatot és a teljes áldozatot, és ők tanítják Izr.-t a törv.-ekre. Ehhez a kiváltsághoz azért jutott ~, mert Masszánál Jahve próbára tette és Meriba vizeinél harcolt Jahvéért. Némely kritikus ezekben az eseményekben utalást lát a Kiv 17,2–7-re és a Szám 20,1–13-ra; mások szerint egy más, számunkra ismeretlen hagyományra utalnak, amely

szerint Jahve próbatételét hűségesen kiállták. Ugyanebben az összefüggésben a MTörv 33,9 („Azt mondta apjáról, anyjáról: nem láttam őket soha”) összekapcsolható az aranyborjú imádóinak bűnhődésével, amikor is a leviták kíméletlenül lekaszabolták a vétkeket (Kiv 32,25–29). Ezzel összhangban áll a 32,29: a leviták jutalmul áldásban részesülnek. A → kéz megtöltése (áldozati adományokkal) kifejezés a pappá felkenést jelenti (28,41; 29,9; Lev 21,10; Bír 17,5.12). Talán a MTörv 10,8 kk. is hasonló módon fogható fel; megjegyzendő azonban, hogy az akkoriban nem Áron halála idejét jelenti (10,6 kk.), hanem a 10,1–5 v. a 9 leírta eseményekre utalás (a borjú imáadásában megnyilvánuló eltévelyedés). A 10,8 kk. szerint a leviták feladata, hogy vigyék a ládát, az Úr színe előtt állva szolgáljanak neki és nevében áldást osszanak. Innen ered a deuteronomikus kifejezés: levita papok (lásd fentebb). Amikor azonban a jeruzsálemi papság lett az egyedül törv.-es papság, a nem Jeruzsálemben működő papok alacsonyabb kultikus szolgálatra kényszerültek. Ezt a helyzetet tételezi fel a → Papi irat. A Lev 8 (vö. Kiv 29) szerint először Áron fiai lettek papok és a leviták később (Szám 3,5–9) kaptak megbízást arra, hogy Áron és fiai (a papok) szolgálatára legyenek. Az így alárendelt kultikus szolgálkat választotta ki Jahve e felfogás szerint azok helyébe, akiket mint elsőszülötteket Izr.-ből neki kellett szentelni (3,12 kk.).

leviatán: mitológiai alak, amely az ÓSz-ben csak a költői nyelvben fordul elő és a romlás erőit személyesíti meg. Tengerben élő hétfejű sárkányként az → ösvízzel együtt (vö. Zsolt 89,10; Hab 3,8) fellázadt Jahve ellen, de Jahve szétzúzta a fejét (Zsolt 74,14 kk.). Máskor úgy jelenik meg mint gyors tengeri kígyó, mint tengeri sárkány (Iz 27,1; vö. Jób 26,13). A ~nak ez a leírása megegyezik az ugariti mitológiai szövegek egyik helyével: 'a gyors kígyó, a megsebzett kígyó, az erős hétfejű'; az ltn-t – az ugariti szövegekben – az aszály és a halál istene (Mot) elleni harcban átszúrja az esőt adó Baalnak egy szolgája; arra lehet tehát következtetni, hogy a ~ a föníciai mitológiából került bele bajt, romlást hozó szörnyként az ÓSz-be. – Jób 3,8 a ~t az égen a nap elsötétedésének előidézőjeként állítja elénk; lehetséges, hogy a szerző az égi sárkányra gondolt, amely népi elképzelés szerint elnyeli a napot v. a holdat (vö. 3,4 kk.). A Zsolt 104,6 szerint a ~ hatalmas tengeri szörny, amelyet Jahve játszani, kergetőzni teremtett: Jahve szuverén hatalmának érzékeltetése. Egy Tell Asmarból való régi pecséten látható egy hétfejű sárkány, amelyet 2 isteni alak megfékez. A tengeri szörny az Izr. határain túli kozmogóniában Isten-ellenes hatalom, de Izr. fiainak felfogásában Jahve rákényszeríti, hogy beleilleszkedjen az általa szabott rendbe. – Jób 40,25–41,26: itt a ~ a → krokodilra utal. – A zsidó apokrif irodalom szerint Isten a ~t a nagy víziállatokkal az 5. napon teremtette; életben fog maradni, hogy az eljövendő világban eledelül szolgáljon a boldogoknak (4Ezd 6,49–52, Baba bathra 74b; Bár [szír] 29,4).

levirátus: → sógorházasság.

levita: → Lévi, → pap.

Leviták könyve, Leviticus, Lev: protokanonikus ósz-i könyv, a → Pentateuchus 3. könyve. – I. Elnevezése. A héb. kánonban az első szaváról (vajjikra 'és hívta') Vajjikrának nevezték. A LXX: Leveitikon, mert a kv. anyaga a papsággal, az istentisztelettel és a levitákkal kapcsolatos. A Vg és a nemzeti fordítások is ezt a nevet vették át. A protestáns kánonban Mózes harmadik kv.-e. A ~ a tudományos kutatásban háttérben maradt, irodalom- és hagyománytört.-i kutatása a kezdeteknél tart, pedig értékes anyagot rejt magában Izr. jogi és kultikus fejlődéséről. – II. Tartalma. 1. az áldozatok szertartása (Lev 1–7); 2. a papság beiktatása (8–10); 3. tisztasági törv.-ek (11–15); 4. az → engesztelés napja (16); 5. a → szentség törvénye (17–26); 6. a fogadalmi és az Úrnak szentelt egyéb ajándékokra vonatkozó szabályok (27). – III. Irodalmi elemzése. A. Már az előbbi felsorolás is elárulja, hogy a kv.-ben elbeszélő részeket és jogi szabályokat találunk együtt, s szinte magától adódik a kérdés, vajon az egész miként keletkezett, és a részei honnan erednek. A kutatás a kv.-et, amely csak

azóta számít önállóknak, hogy a Tórát mesterségesen 5 részre osztották, egészében a Pentateuchus P forrásához kapcsolja. De mint a Pentateuchus többi kv.-e esetében, a ~ben sem tekintik a → Papi iratot egységes műnek, bár újabban némelyek ismét nagyobb szerepet tulajdonítanak a P ún. alapszövegének, a későbbi rétegek számát pedig csökkenteni akarják. Abban is egyetértenek az exegeták, hogy – függetlenül attól, hogy hány irodalmi réteget tételeznek fel, amely az alapszövegre ráakódott – különösen a törv.-eket felölelő részekben az anyag, ill. a formák zöme mögött szóbeli, sőt már írott hagyomány áll, amelynek nemegyszer meglehetősen bonyolult az irodalom előtti tört.-e, míg végül bele nem épült a P valamelyik rétegébe. – Az alapszöveggel általában a ~ben is csak az elbeszélő részeknél számolnak, a törv.-eket tartalmazó részekben csak akkor, ha ezek közvetlenül az elbeszélésből következnek: 8–10 és a Kiv 12 tartalmazta húsvéti előírások mintájára az engesztelés napjára előírtak (Lev 16). Az alapszöveg feltevése nem zárja ki, hogy már formába öntött, kész részek is belekerültek a kv.-be; ezt elsősorban Nadab és Abihu tört.-e tanúsítja (10); de feltehető az is, hogy az eredeti papi elbeszélés csak meglehetősen nagymérvű átdolgozás után kapta meg azt a mértékadó változatot, amelyhez a későbbi hagyománytört. folyamán újabb részleteket csatoltak. Így az engesztelés napjára vonatkozó szabályokat is, amelyeket eredeti formájukban a 2. alapszövegre lehet visszavezetni, az 1. átdolgozás után később még egyszer átdolgozták, így kapta meg végleges formáját (lásd főleg a befejező részt: 16,29–34a). – B. A törv.-eket tartalmazó, több részre oszló jogi tömbben is kérdéses, vajon a még önálló papi tört.-i műbe v. az e mű alapján különféle régi források és további szerkezeti átdolgozások révén keletkezett Pentateuchusba épült-e bele, sőt az is, hogy egyáltalán, eleve az adott célra készült-e. – 1. Elsősorban a szentség törv.-e (17–26) esetében lehet arra gondolni, hogy a kultusz rendje mintájára (Kiv 25–Lev 10/16) az alapszövegben is a szt. nép életrendjét szabályozta, alaptörv.-ként. A szentség törv.-e megkülönböztethető 4 rétegből a legrégebbi réteg lehetett az alaptörv. magva. Ez az alaptörv. mindenekelőtt egy olyan erkölcsi törv.-t ölel fel, amely párhuzamos az E és a MTörv tartalmazta Tízparancsolattal, és amelyben összefonódik egy egyes számú megszólítást alkalmazó régebbi 12 parancs egy többes számú megszólító formával élő régebbi Tízparancsolattal (vö. Lev 18); de ezenkívül még külön törv.-eket is tartalmaz a földbirtokról (vö. 25), a házasságról (vö. 18) és feltehetően még a vérbosszúról (vö. 17) is, végül áldással, ill. átokkal zárul (vö. 26). Az 1. szerkezet még ebben a keretben maradt, amikor főleg a 25. és 26. f.-et egészítette ki nagyobb részekkel és a 20. f.-en (?) kívül, amely lényegében párhuzamos a 18. f.-tel, csak egy új résszel bővítette ki a kv.-et: beiktatta a Papi törv.-ből az első törv.-eket (vö. 21,1–15). Összehasonlíthatatlanul jobban érdeklődött a papi kultusz kérdései iránt a következő szerkesztő, aki a korábbi változatot csaknem érintetlenül hagyta ugyan, de több új részlettel kiegészítette a törv.-t: a papságra való alkalmasság szabályaival (22,16–24), az áldozati állattal szemben támasztandó kívánalmakkal (22,17–25) és egy ünnepi törv.-nyel (vö. 22,23). Ehhez a réteghez járult egy 4. réteg: egy 3. Papi törv. (22,1–16), további áldozati szabályok (vö. 2,24–32); előírás a mécsesekről és a kitett kenyerekről (vö. 24,1–8), egy etiológiai elbeszéléssel bevezetett törv. a főbenjáró bűnökről. Ezek a rétegek mind saját stílust és teol.-i felfogást mutatnak. A legfontosabb mégis az, hogy képet nyújtanak a Kr. e. 6/5. sz. állapotairól, törekvéseiről. Jelentős régebbi anyagot is tartalmaznak, amely részben (pl. a nemi érintkezés szabályai, 18; a földbirtoklás törv.-einek bizonyos részei, 25) sokkal messzebbre nyúlik vissza, talán egészen az államalkotás koráig. – 2. A ~nek 2 másik törv.-t felölelő nagy tömbjéről lényegében ugyanez mondható el, bár a még mindig önálló papi tört.-i műbe vsz. csak utólag kerültek bele, esetleg csak akkor, amikor a korábbi J E forrással összeolvastották. Az áldozati szertartások tömbjében (1–7) egy első szabálysorozathoz (1–5) később még egy másodikat is csatoltak (6); ezekben megkülönböztethető egy-egy fő réteg, amelyben felismerhető egy elő- és egy utótört. Ez utóbbi betoldások és függelékek formájában, amelyek az áldozatok fajtáit mutatják be. Az egyik lényegében a szertartás menetéhez igazodik, és a különféle áldozatok bemutatásának

feltételeit ismerteti. Ugyanakkor a másik elsősorban az áldozat szentségét emeli ki és azt a felelősséget, amely ebből következően a papokra, sőt a laikusokra is hárul. Míg az első feltehetően a fogság idején keletkezett, addig a második a fogság utáni kultusztört.-et tükrözi. – 3. A tisztasági törv. tömbje (11–16) szorosabb irodalmi értelemben gyűjtemény, amelyben a ~ többi tömbjétől eltérően nem ismerhetők fel minden részletre kiterjedő rétegek, úgyhogy arra a következtetésre lehet jutni, hogy e törv.-ek mindegyikének saját keletkezési tört.-e volt, mielőtt viszonylag lezárt formában belekerült volna a gyűjteménybe. Ez nem zárja ki, hogy még később is alakítottak rajta. Így pl. a leprával kapcsolatos f.-ben a leprás ruhájára és a leprás házára vonatkozó törv. későbbi kiegészítésnek látszik, a szülő asszonyt illető törv. pedig biztosan teljes egészében betoldás a már kész gyűjteménybe (12). Másfelől az is kétségtelen, hogy e törv.-ek közül mindegyiknek megvolt már a tört.-e, mielőtt az alapgyűjteménybe belekerült. Példát is említve: a tiszta és tisztátalan állatokra vonatkozó törv. a szabályoknak 2, eredetileg önálló sorából állt össze, amelyek közül az egyik bizonyos állatok fogyasztását tiltja, a másik pedig a hulla érintésével foglalkozik. Az is figyelmet érdemel, hogy mindkét listának nagyon réginek kell lennie. – A ~ legkésőbbi törv.-e a fogadalom beváltását szabályozza (27). Egészében egyöntetű, és csak a végén mutatkozik néhány hozzátoldás. Olyan, mintha függeléknek szánták volna a már lezárt szentségtörv.-hez.

levitaváros: → papi város.

Leviticus: → Leviták könyve.

Libanon (héb. 'a fehér', a csúcsait fedő hóról; vö. Jer 18,14; v. a partvidéki fehér krétaszirtekről?): két párhuzamosan futó hegyvonulat Szíria partvidékén, amely D–DNY-i és É–ÉK-i irányban húzódik 170 km hosszan. Ma Dzsebel Libnan. A 2 hegyvonulat közti mélyedés szerepel az ÓSz-ben a Libanon völgyeként (Józs 11,17; 12,7). A K-i hegyvonulat a → Hermon. A ~, amely időnként az Ígéret földjének határát jelentette, az ókorban főleg → cédrusairól volt híres. A Kr. e. 3. évezred derekától virágzott Egyiptommal folytatott fakeskedelme (→ Gebál). Asszíria is felhasználta ~ fáját. A Bibliában több helyen szerepel a ~i cédrus, főleg Salamon és Zerubbábel idejében a Templom építésével kapcsolatban (→ libanoni erdei palota). Nagy Sándor, a Szeleukidák és a róm.-ak szintén kihasználták a fában gazdag ~t, az arabok és a törökök pedig végérvényesen tönkretették rablógazdálkodásukkal; cédrusligetek ma már csak szórványosan fordulnak elő. – Egy Kr. e. 8. sz.-ból fennmaradt felirat említ egy Baal-Libanont.

libanoni erdei palota: Salamon királyi palotájának része (1Kir 7,1–5), amely a hozzá felhasznált sok libanoni cédrusról kapta a nevét. A méretén (100×50×30 könyök) kívül semmi közelebbit nem tudunk róla. K. Möhlenbrink arra gondol, hogy a háromhajós építményt istállónak használták. A Bibliában elszórtan található utalásokból (pl. Iz 22,8) inkább fegyvertárra lehet következtetni. 1Kir 10,21: minden felszerelése színaranyból volt. Az egyéb korabeli építményekből, más országbelieket is beleértve sem lehet arra következtetni, hogy milyen lehetett a ~.

libatio: → italáldozat.

libertinusok (lat.-ból 'szabadon bocsátottak'): vsz. római hadifogságból elengedett és újra Jeruzsálembe telepedett zsidók. A ciréneiekkel és az alexandriaiakkal zsinagógai közösséget alkottak, s talán saját zsinagógájuk is volt (1913–14: felszínre került az Ofelen egy gör. felirat, ez talán erre a saját zsinagógára utal). Szembeszálltak István diakonussal és a főtanács elé hurcolták (ApCsel 6,9).

líbiaiak: A Biblia úgy említi őket, mint szomszéd népet (Dán 11,43), Egyiptom segédcsapatait (2Krón 12,3; 16,8; Náh 3,9), ezért némelyek azonosították őket a lehabítákkal (Ter 10,13; 1Krón 1,11). A ~ É-Afrikában, Egyiptomtól Ny-ra, Líbiában éltek. Líbia pontos

körülhatárolásáról, mivel az ősidőkben az elnevezés nem volt állandó, le kell mondanunk. A név ugyanarra az ősmintára vezethető vissza, mint az egyiptomi rbv, amely a Kr. e. 13. sz. óta ismeretes. Más É-afrikai törzsekkel és az ún. tengeri népek törzseivel szövetkezve a ~ megkísérelték az Egyiptomba való behatolást. Merneptahnak és III. Ramszesznek azonban sikerült őket visszavernie. Idővel a foglyul ejtett és a zsoldos ~ból tevődtek össze Egyiptom fő segédcsapatai. Zárt nemzetségeik egymással szoros szövetségben letelepedve az újbirodalom vége felé egyre nagyobb hatalomra tettek szert, míg végül → Sisák személyében vezérük a trónt is megszerezte. – ApCsel 2,10: Líbia → Cirene körüli része szerepel.

Libna (héb. 'fehér [város]'): kánaáni királyi város → Sefelában (Józs 15,42). 10,29 kk.; 12,15: Józsue hódította meg. 15,42: Júda örökrésze lett. 21,14; 1Krn 6,42: → papi város volt. 2Krn 21,10: Jorám uralma alatt elszakadt Júdától. 2Kir 19,8; Iz 37,8: Szancherib ostrom alá vette. 2Kir 23,31; 24,18; Jer 52,1: innen származott Jozija és Cidkija anyja, Hamital v. Hamutal. A ma lakatlan Tell esz-Szafival való azonosítása tévesnek bizonyult; W. F. Albright, K. Elliger, M. Noth és F.-M. Abel Tell Bornattal azonosítja. Hogy a Libni levita nemzetségnévvel (pl. Kiv 6,17) összefügg-e, az kérdéses.

Lidda: Jeruzsálemtől ÉNy-ra, a Joppéba vezető út mentén fekvő Lod városának gör. neve, amely már az egyiptomi szövegekben is szerepel, és amelyet a fogság után Benjamin törzse népesített be (1Krn 8,12; Ezd 2,33; Neh 7,37; 11,35). Kr. e. 145 k. I. Demetriosz Nikátor átengedte Makkabeus Júdásnak, és az egyik kerület fővárosa lett (1Mak 11,34). Péter ap. meggyógyított itt egy Éneász nevű bénát (ApCsel 9,32–35). Septimius Severus óta Dioszpolis néven szerepel, de ez a név nem vált általánossá; az arabok visszatértek az eredeti elnevezéshez (Ludd); ma Lod.

Lídia: 1. terület és ország Kisázsia Ny-i partjának középső részén. Fővárosa Szárdesz volt. Lakóira nézve → Lud. – 2. Tiatirába való istenfélő bíboráros asszony, aki befogadta Pált és Szilást a házába. Filippiben keresztelkedett meg, háza népével egyetemben (ApCsel 16,14 kk., 40).

Likaónia: kevésbé termékeny és nem is nagyon jelentős vidék Kisázsia belsejében, amely a likaónok törzséről kapta nevét. Kr. e. 25-től több tartományra osztva róm. fennhatóság alatt állt. Jelentős városai: Lisztra, Derbé. A lizstrai ~iaknak Pál ap. idején egyébként ismeretlen saját nyelvük volt (ApCsel 14,11). ~ban is éltek zsidók. Pál ap. 2. és 3. missz. útján látogatott el ~ba (14,6–20; 16,1–5).

Likia, Licia: vidék és róm. tartomány Kisázsia DNy-i részén. Fővárosa Mira, más jelentős városai: Xanthusz és Patara. Hérodotosz szerint lakosai Kréta-szigetéről származtak, és termiláknak nevezték őket, ezt felirat is bizonyítja. A voltaképpeni ~iaknak mégis Kisázsiából kellett származniuk. A ~i nyelvnek kb. 200 emléke maradt fenn (feliratok, pénzérmék); az újabb kutatások szerint a ~iak nyelve az egyik hettita nyelvjáráshoz közeli rokona. Kr. e. 546–362: ~ a perzsa birodalom kiváltságos részei közé tartozott; Kr. e. 362-től Nagy Sándor idejéig Mauszolosz és Ada birodalmának része volt. A Kr. e. 3. sz.-ban a Ptolemaioszok kezén volt, akik hellenizálták. Kr. e. 189: Rodosz kezére került; Kr. e. 168: a róm. szenátus a saját államszövetségesevé nyilvánította; ezt a viszonylagos függetlenségét csak Kr. u. 43-ban veszítette el. Ettől kezdve Pamfiliával császári tartományt alkotott és egy legatus pro praetore kormányozta. 1Mak 15,23 szerint zsidók is éltek ~ban. Az a százados, aki Pált Rómába kísérte, Mirában talált egy Itáliába induló alexandriai hajót (ApCsel 27,5 kk.).

lilium: a fehér ~, a *Lilium candidum* (Oz 13,6) és ezenkívül minden ~szerű növény, színes mezei virág neve (Én 2,1.16; 4,5; 5,13; 6,2; 7,3; Sir 50,8: vízfolyások melletti ~; Mt 6,28: mezei ~, vö. Iz 40,6; Zsolt 103,15). Virágát az ötvösművészet díszítőelemként alkalmazta (1Kir 7,19.26; 2Krn 4,5). A zsoltárfeliratokban megjegyzésként szereplő ~ (Zsolt 45; 60; 69;

80) már nem értelmezhető, esetleg egy ~mal kezdődő egykori ének dallamára utal.

Lilit: női démon, a babilóniai lilitu megfelelője. A pusztában, az elhagyott romok közt (Iz 34,14), v. Jób 18,15 szerint a „gonosz” elhagyott sátrában tanyázik. A népies etimológia a lajil ’éj’ szóval kapcsolta össze, így éjszakai kísértetnek tartották.

limbus patrum: → Krisztus pokolraszállása.

Linusz: Rómában élő keresztény férfi, a köszöntését Pál tolmácsolta Timóteusnak (2Tim 4,21). A róm. hagyomány szerint Szt. Péter 1. utóda a pápaságban.

liszt, lisztláng: → búza.

Lisztra: város Likaóniában, amely róm. tartományként Pizidiához v. Galáciához tartozónak számított. Pál ap. 1. missz. útján felkereste a várost, meggyógyított itt egy bénát és hasonló módon beszélt, mint az areopáguszi beszédében (ApCsel 14,15–17). ~ lakóit annyira megragadták a hallottak, hogy isteneknek vélték Pált és Barnabást, s áldozatot akartak nekik bemutatni; ám az ikóniumi zsidók ellenük lázították a népet, és Pált megkövezték (14,6–20; vö. 2Kor 11,24; 2Tim 3,11). Pál 2. missz. útján visszatért ~ba, és maga mellé vette Timóteust kísérőül (ApCsel 16,1–3). Lehetséges, hogy 3. missz. útján is érintette Pál a várost.

lithosztratosz: → gabbata, → praetorium.

Lizániás: Lk 3,1 szerint → Abilina negyedes fejedelme. A profán tört.-ben ismeretes egy I. ~ nevű fejedelem, aki Iturea királya volt Antonius és Kleopátra korában, s akinek halála Kr. e. 34-re esik. Eszerint Lk adata kérdésesnek látszik, de Josephus Flavius említi, hogy ~ tetrarchiája Nagy Heródes unokájára, I. Agrippára szállt (Kr. u. 37), s ő aligha gondolhatott a Kr. e. 34: meghalt ~ra; e feltevést az is erősíti, hogy Abilina uralkodói ezt a nevet örökölték egymástól. Ezenkívül egy Abila mellett talált felirat feltételez Tiberius és Livia idején (Kr. u. 14–29) is egy ~t.

Liziász (gör. ’aki a gondokat megszünteti’): – **1.** Cöle-Szíria és Fönícia satrapája (2Mak 10,11). IV. Antiokhosz Epiphanész Kr. e. 165: felső-ázsiai hadjáratai idején kormányzó (1Mak 3,31–37; 2Mak 10,11); ő küldte hadba Ptolemaioszt, Nikanort és Gorgiászt (1Mak 3,32–4,25) s vereségük után (4,1–25; 6,5–7) maga is kivonult Júda ellen, de Makkabeus Júdás → Bet-Curnál legyőzte (4,26–35; 6,6; 2Mak 11), így kénytelen volt visszavonulni. IV. Antiokhosz halála után Kr. e. 162: rávette annak 9 éves fiát, V. Antiokhoszt, hogy vonuljanak fel Júda ellen. A békekötéskor a júdeaiak jogot szereztek vallásuk szabad gyakorlására. Amikor ~ hazatért, IV. Szeleukosz Rómából visszatért fia, I. Demetriosz föléje kerekedve V. Antiokhoszsal együtt megölte (Kr. e. 151; 1Mak 7,1–4; 2Mak 14,1 kk.). – **2.** → Klaudiusz Liziász.

ló (héb. szúsz v. paras; az 1. nem szemita szó, de talán a 2. sem): Abból, hogy a paras ’lovas’ értelmet is hordoz a héb.-ben, mégpedig a szónak szűkebb értelmében (’lovaskatona’), arra lehet következtetni, hogy Izr. fiai a lovat elsősorban a hadakozás során, a harci szekerek vontatására használható állatként ismerték. De maguk így is csak Salamon korától használták fel háborúikban, aki az akkori nagyhatalmak példája szerint seregét lovassággal erősítette meg, és ezeknek helyőrségi városokat, ún. szekér- és lovasvárosokat létesített (1Kir 9,19; 10,26; vö. MTörv 17,16) és lovakat szerzett be Kilikiából (1Kir 10,28 kk.). Megiddóban felfedeztek egy ~ istállót (a Kr. e. 9. sz.-ból); ezt némelyek tévesen Salamon nevéhez kapcsolják. Jób 39,19–25: a harci mén költői leírása. Az apokaliptikában szintén harci szekeret húz a ~ (Zak 6,1–8) v. lovas ül rajta (Jel 6,1–8; 19,11 kk.; vö. 9,7–19). Zak 1,7–12: az Úr követeinek hátslova. Magánszemély birtokában háts~val v. vontató ~val csak elvéve találkozunk a Bibliában (Esz 6,8 kk.; Préd 10,7). Elő-Ázsia (Közél-Kelet) tört.-ében a ~ fontos szerepet töltött be. Vsz. Közép-Ázsiában az indoiráni törzsek kezdték el tenyészteni.

Azt, hogy Mezopotámiában mikor bukkant fel, nem lehet megállapítani. Annyi bizonyos, hogy a sumeroknak nem volt szavuk a ~ fogalmának jelölésére. A hettiták körében, valamint Szíriában vsz. a → hurriták révén vált ismertté. A hettiták híres ~tenyésztők lettek. Egyiptomban a → hikszoszok révén terjedt el (A. K. Dajani szerint a kései bronzkorban). A Beerseba mellett folytatott ásatások során találtak egy lovat, amelyet Kr. e. kb. 3000-ból valónak tartanak. Arábia D-i részén csak a Kr. u. 2. sz. vége felé terjedt el a ~, É-i részén valamivel előbb.

Lod: → Lidda.

log: → űrmérték.

logia (a gör. logion 'mondás' többes száma): A profán irodalomban a logion legtöbbször az istenség rövid döntése, határozata (így Hérodotosznál, Polübiosznál, Plutarkhosznál stb.). Az ÚSz a kinyilatkoztatásra (ApCsel 7,38) v. Isten ígéretére (Róm 3,2) utal vele, de a ~ a Szentírás szavait, az Isten tanítását is jelölheti (Zsid 5,12; 1Pét 4,11). Szt. Polikárp Jézus mondásaira célozva beszél az Úr logionjairól. Euszebiosz arról tudósít, hogy Papiasz magyarázatot írt az Úr mondásaihoz (logionjaihoz). Elsőként 1832: F. D. Schleiermacher állította, hogy Jézusnak nem a kánoni ev.-ok által megőrzött szavaira, hanem egy külön mondásgyűjteményre kell gondolnunk; ez a tétel szolgált később alapul az ún. kétforráselmélethez. A → szinoptikus kérdés megoldására törekedve ismételten visszatértek erre az állítólagos mondásgyűjteményre, az ún. Logia-forrásra (L vagy Q).

logosz (gör. a beszéddel kapcsolatos fogalmakat jelenti): Bár az ÚSz sokszor használja 'szó, magyarázat, parancs, üzenet, tudósítás, hajtóerő' jelentéssel, csak 3 helyen vonatkoztatja Krisztusra (ti. hogy ő a Logosz). A továbbiakban éppen ezzel a különös krisztológiai jelentéssel foglalkozunk. – 1. A szóval krisztológiai értelemben csak János írásaiban találkozunk (Jel 19,13; 1Jn 1,1 és Jn 1,1 kk., 14). Az idevágó részleteket keletkezésük időrendjétől függetlenül a következő sorrendben célszerű vizsgálni: – a) A Jel 19,13 Krisztust az Isten ~ának mondja. J. Dupont megkísérelte, hogy kapcsolatba hozza az ÓSz-ben Isten bosszúálló szavával (→ Isten igéje, → szó). Az apokaliptikus lovasok azonosak a romlás angyalával (Bölcs 18,14–16; vö. Kiv 12,23; 1Krón 21,16; Zsolt 2,9; Iz 11,4; 49,2). Itt tehát Krisztus eszkatologikus szerepéről van szó (vö. Jel 19,15: az éles kard képe, amely az Isten Igéje szájából tör elő; vö.: Ef 6,17; Zsid 4,12; Jel 1,16; 2,12), nem pedig az egyszerűen kinyilatkoztató ~ról. Más magyarázók (G. Kittel) szerint a 19,13 az arra irányuló úsz-i kísérleteknek a szülötte, hogy Krisztust Isten végleges lényegi szavaként mutassák be (vö. 19,11: Hűséges és Igaz és 3,14: a neve Amen). – b) 1Jn 1,1 az Élet Igéjének nevezi Krisztust. Ezzel kapcsolatban az exegéták a MTörv-re hivatkoznak, ahol az Isten szava ismételten összekapcsolódik az (igazi) étellel (4,1; 30,14 kk.; 32,47). 1Jn 1,2; 5,20 (vö. Jn 11,25; 14,6): Krisztus egyszersmind az élet. Általános nézet, hogy 1Jn irodalmi szempontból a 4. Ev. előszavának hatását mutatja: a ~ fogalmával minden átmenet, magyarázat nélkül való élés korábbi használatra utal. A gondolatfűzés nehézkessége arra enged következtetni, hogy János habozott a ~ról úgy beszélni mint emberről. – c) A 4. Ev. előszavában 3-szor szerepel a ~ fogalma. Itt János a ~t öröktől fogva létezőként (praeexistens) állítja elének anélkül, hogy közelebbi magyarázatot fűzne hozzá (Jn 1,1; vö. Jel 3,14; Jn 3,13; 6,32–62; 8,23–58; 16,28; 17,5.24), Isten teremtő gondolatának (1,3; vö. Zsolt 119,89 kk.; Bölcs 9,1 kk.; János a hagyományos → bölcsesség helyett, a ~ fogalmával él) v. életadó Igének mondja (Jn 1,14; vö. Zsolt 33,6.9; 148,5; Sir 42,15; Péld 8,35; Jud 16,14). Ugyanakkor azonban azt is tanítja János a ~ról, hogy „testté lett” (Jn 1,14), és ilyen alakban is Istent nyilatkoztatja ki (1,18; vö. 12,44–46; 14,9; 2Kor 4,6; Kol 1,15). – 2. Ha a jánosi ~ fogalmának eredetét keressük, vsz. a hellenizmus, a zsidóság és az ÚSz hatásával kell számolnunk; ez utóbbiával annyiban, amennyiben János az ÓSz-et következetesen átgondolta és eredeti módon értelmezte. – a) A ~

Hérakleitosz óta gyakran használt filozófiai fogalomnak számított, amelyet a különféle gör. filozófiai iskolák egymástól nagyon is eltérő módon értelmeztek. Főleg a sztoikus ~fogalom (= az isteni elv, amely áthatja és összetartja a világot) volt népszerű. Efezusban János nyugodtan élhetett ezzel az itt széles körben ismert szóval, de mielőtt használta volna, saját tartalommal töltötte meg. Ugyanez történt Alexandriában Philo esetében, akinek a ~ az isteni nousz volt, vagyis az érthető világot jelentette, amely egzszersmind Isten első alkotása (a „második Isten”) is. Ha János – közvetlenül v. közvetve – ismerte Philo tanát, akkor lényeges pontban helyesbítette, amikor hangsúlyozta: a ~ lényege szerint azonos az Atyával. Vsz., hogy János bizonyos gnosztikus elképzelésekkel is szembe kívánt szállni, amelyek Kisázsiaiban el voltak terjedve (vö. Kol 2,18; 1Tim 1,3 kk.; Tit 1,14; 3,9). Mivel a ~ több gnosztikus gondolatrendszer fontos eleme, amely gondolatrendszerek egyébként gyakran épp János szövegére hivatkoznak, némelyek (R. Reitzenstein, W. Bousset, R. Bultmann stb.) felteszik: ezek a gondolatrendszerek is, János is, sőt a bölcsességi irodalomnak a bölcsességről szóló tanítása is egy közös gnosztikus tanításban gyökereznek, amely szerint a legfőbb istenség elküldött egy isteni lényt, hogy kinyilatkoztassa az istenséget és közvetítse az üdvösséget. Ehhez először is azt kell hozzáfűzni, hogy egyetlen, számunkra ismert gnosztikus szöveg sem tekinthető a 4. Ev. forrásának, ezzel szemben sok gnosztikus írás János előszavának hatását mutatja. Egy kereszténység előtti zsidó gnózis léte erősen vitatható. Másfelől viszont fel kell tenni, hogy a ~ fogalmához, amely eredetileg filozófiai fogalom volt, idővel sok mitológiai elem kapcsolódott (Egyiptomban és Kisázsiaiban; vö. pl. a misztériumvallásokkal, amelyekben a titkos tant jelenti). János ezt a gnosztikusnak csak a szó tágabb értelmében nevezhető fogalmat saját teol.-i gondolatai kifejezésére használta fel. → gnózis.– b) A zsidósággal kapcsolatban a memra szó (az Úr) kifejezésre szoktak hivatkozni, amely a Targumokban gyakran szerepel. Ezt Jahve helyett használták Isten transzcendenciájának kiemelésére. A memrát azonban nem szabad isteni hiposztázisként értelmezni, legfeljebb költői megszemélyesítéssel lehet számolni (V. Hamp). Másfelől viszont nagyon is lehetséges, hogy János a zsinagógai istentiszteleten (a törvény v. a próféták arám parafrázisaiban hallotta az Úr szava = memrá’ kifejezést. Így érthető a Jel 19,13 is. – c) Az isteni kinyilatkoztatás ósz-i fogalmát (’Isten szava’, vö. MTörv 30,11–14; 32,47; Zsolt 147,19) az ÚSz továbbfejlesztette. Vsz. ez a legelfogadhatóbb magyarázat arra, hogy János felhasználta a ~ szót Krisztus természetének érzékeltetésére. A szinoptikusok az üzenetre, a kinyilatkoztatásra vonatkoztatják (vö. Mk 2,2; 4,33; 16,20; Lk 1,2; 5,1), bár bizonyos fenntartással (minthogy Jézus maga az Isteni Szó, az Ige, s nem hirdeti az ígét!). Az ApCselben (eredeti nyelven) a ~ 12 helyen szerepel, és az → evangéliumra vonatkozik (4,4; 6,4; 8,4; 10,44; 11,19; 14,25; 16,6; 17,11; 18,5; 19,20). Isten elküldi ~át (vö. Zsolt 106,20: LXX) és így békét hirdet Jézus Krisztus által (ApCsel 10,36), azaz Isten Jézus Krisztusra bízta a kinyilatkoztatást, üzenete közvetítését. Pálnál az eredetiben szintén a ~ (1Tesz 1,6) utal az Ev. tanítására, az Úr, az Isten szavára (1,6.8; 2,13). Isten az igehirdetés révén kinyilatkoztatja szavát (Tit 1,3), amelynek tárgya és tartalma a Jézus Krisztusban való üdvösség (Kol 1,25–27; 1Tim 1,15). Magában a 4. Ev.-ban a Jézusban v. a ~ban marad (Jn 6,56; 15,4–7; vö. 5,38; 1Jn 2,14; 4,15 kk.) hozzávetőleg ugyanígy értendő. – Nyilvánvaló tehát, hogy János az úsz-i értelemben vett ~t továbbfejlesztette: annak bemutatására használta fel, hogy az üdvösség Krisztusban van (Ő a tárgya a kinyilatkoztatott isteni szónak), sőt megtette a következő lépést is, amelyet Krisztusnak a ~szal való azonosítása jelentett. Kétségtelen: az élet ~a (1,1) kifejezés (magyar fordításban: az élet Igéje) más értelmű, de a Fil 2,16 szem előtt tartásával (vö. Jn 5,24 kk., 39 kk.; 6,63; 12,50; Mt 4,4) mégis ide vonható. Az előző ~ában János a láthatatlan Isten legfőbb kinyilatkoztatóját (Jn 1,18) látja, aki mint Istennel egylényegű személy egzszersmind a kinyilatkoztatás tárgya és tartalma is.

Loisz: zsidókeresztény asszony, Timóteus nagyanyja. Pál dicsérően említi a hitét (2Tim 1,5).

lombsátor: → kunyhó.

lopás: I. Jogi szempontból a ~ Izr.-ben nem a büntető-, hanem inkább a polgári jog körébe tartozott. Aki lopott, azt csak kártalanításra kötelezte a törv., a büntetés mindössze annyi volt, hogy az okozott kárnál nagyobb jóvátételt kellett fizetni. Ha valaki pénzt, értéket v. állatot lopott, amelyet épségben megtaláltak nála, akkor a lopott holmi kétszeresét kellett kártalanítás címén fizetnie a tolvajnak; ha a lopott jószágban kár esett, a szarvasmarha ötszörösét, a juhok négyszeresét kellett jóvátételként fizetni (Kiv 21,37–22,7). A Péld 6,30 kk. (és LXX: 2Sám 12,6 is): kétszeres kárpótlást kíván, ebből a tulajdonviszonyok megerősödésére és fejlettebb társadalmi viszonyokra következtethetünk. Izr. fiainak ez a ~sal kapcsolatos enyhe törv.-e nagymértékben eltért a babilóniai szigorú előírásoktól, amelyek sokkal nagyobb mérvű kártalanítást írtak elő, és nemegyszer halálbüntetést is kiróttak. Hogy Izr.-ben az éjszaka tetten ért tolvajt meg lehetett ölni (Kiv 22,1), az talán a szigorúbb babilóniai törv.-ek hatására vezethető vissza. – II. A ~ erkölcsileg, még ha a szükség vitt is rá valakit (Péld 30,9; vö. 6,30), súlyos bűnnek számított (a → Tízparancsolatban: Kiv 20,15; MTörv 5,19; Lev 19,11). A. Alt úgy véli, hogy a Tízparancsolatban emberrablásról van szó. M. Gottstein ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy ez talmudista felfogás. Jer 7,9: a ~ a gyilkosság, a házasságtörés és a hamis eskü mellett szerepel. A ~t annyira szégyenletes dolognak tartották, hogy az ósz-i antropomorfizmusokban sehol nem találkozunk vele. – Az ÚSz megerősíti az ósz-i törv.-t (Mk 10,19; Lk 18,20; Róm 13,9; 1Kor 6,10; Ef 4,28; 1Pét 4,15), megveti a ~t, de nem annyira aggályos: minden további nélkül felhasználja hasonlatul. Az Emberfia úgy érkezik mint éjjel a tolvaj (Mt 24,43); az Úr napja (1Tesz 5,2.4; 2Pét 3,10) és maga az Úr (3,9–10; Jel 3,3; 16,15) szintén. Az ÓSz-ben szembeötlő, hogy Isten szava ~ tárgya lehet: a hamis próf.-k ellopják egymástól (Jer 23,30).

Lót: a bibliai genealógiában Hárán fia, Ábrahám unokaöccse (Ter 11,27; 14,12). Ábrahámmal Kánaánba költözött (11,31; 12,4 kk.), itt a Jordán síkságán telepedett le, és az Izr. fiai iránt ellenséges moábitáknak és ammonitáknak (19,30–38), Lót fiainak (MTörv 2,9.19; Zsolt 83,9) lett az ösatyja. Egy másik hagyomány szerint Szodomában élt és Ábrahám segítségével kiszabadult a Ter 14,1 kk. említette 4 szövetséges király fogságából (14,12.16), és igaz volta miatt elkerülte Isten igazságos ítéletét, amely Szodomát sújtotta (19,1–29). Bölcs 10,6; Sir 16,8; 2Pét 2,7 kk. (vö. Lk 17,28 kk.): igaz ember volt. A pátriárkák tört.-ében nem világos ~ szerepe. Vsz., hogy alakja az eléggé homályos ~ fiai kifejezésből bontakozott ki. Felesége sóbálvánnyá változásának tört.-e (Ter 19,26; Bölcs 10,7) minden bizonnyal önálló eleme a hagyománynak, amely a Holt-tengertől DNy-ra látható sóoszlop népies magyarázatául keletkezett.

Lucifer (lat. 'fényhozó'): a hajnalcsillag antik neve. A Vg-ban (Iz 14,12) a 'a hajnalpír fia' megfelelőjeként szerepel: Lucifer qui mane oriebaris; → bolygók. – A 14,14–20 Babel királyának hirtelen bukására vonatkozik, aki a próf.-k teol.-jában minden Isten-ellenes és Izr.-t létében fenyegető hatalom megtestesítőjeként szerepel. Az atyák némely írásaiban 14,4–20 és Lk 10,18 összekapcsolódik egymással (első ízben Origenésznél), és a ~ név a Sátánra vonatkozik, aki Isten első teremtményei (= a világítók) közé tartozott, de mérhetetlen gögje miatt letaszították az égből. Hasonló módon értelmezik Ez 28,11–19-t is. Az olyan helyek, mint 2Pét 2,4; Júd 6; Jel 9,1; 12,9, valamint az apokrif iratok az angyalok letaszítására vonatkozó elképzelése szintén hozzájárult ~ és a Sátán azonosításához, úgyhogy ~ a középkortól → ördögnév lett és közrejátszott a → Sátán értelmezésében.

Lúcius (lat. 'nappal született'): férfinév az ÚSz-ben. – **1.** A cirenei ~ Antióchiában volt próf. és tanító (ApCsel 13,1). – **2.** Korintusi keresztény, akinek üdvözlétét Pál tolmácsolta a róm.-aknak (Róm 16,21). Némelyek szerint azonos az előzővel. – **3.** Az egyetlen róm. konzul, akit a Szentírás említ. Ajánlólevelet írt Ptolemaiosz királynak a zsidók érdekében (1Mak

15,15–24).

Lud: 1. A → népek tábláján (Ter 10,22; 1Krón 1,17) Szem fiai közt szerepel Elám, Asszúr, Arpachsád és Arám mellett. Minden bizonnyal a kisázsiai lídeket kell rajta érteni. Iz 66,19 Tarsis (Mesek, Ros és Put vsz. glossza), 1Mak (Lídia) India és Média mellett szerepelteti. – 2. A népek tábláján (Ter 10,13; 1Krón 1,11) Kám fiai közé tartozó luditákon feltehetően egy afrikai népet kell értenünk. Jer 46,9; Ez 30,5 Kus és Put, 27,10 Put mellett említi ~ot. – A 2. nép azonossága még akkor is kétséges, ha figyelembe vesszük, hogy a régi időkben a földrajzi fogalmak eléggé összemosódtak. A kisázsiai lídiaiak bennszülött népnek látszanak, amely nem indoeurópai nyelvet beszélt; nyelvüket kb. 50, még nem teljesen megfejtett felirat őrizte meg számunkra a Kr. e. 6–4. sz.-ból. Először Kr. e. 700 k. tűnnek fel (a Mermnadák dinasztiaja); legismertebb királyaik: Gügész (Kr. e. 687–652), Alüattész (Kr. e. 605–561) és Krözus (Kr. e. 561–546), akinek birodalmát Cirusz pusztította el. Fővárosuk: → Szárdesz; nekropoliszuk Bin-tepe. → Lídia.

lúg: A növényi eredetű ~ot különféle növények hamujából állították elő, és olajjal keverték. Ásványi eredetű ~ot is ismertek. Mindkettőt tisztálkodáshoz, ill. tisztítószerül használták (Jób 9,30; Jer 2,22; Mal 3,2). Szappannal csak a rabbinista időben találkozunk.

Lukács (a Lúcius személynév v. a Lukanosz népnév rövid formája): evangélista. Pogánynak született (Kol 4,11 kk.), orvos volt (4,14). Mivel jól ismerte az antióchiai keresztény közösséget, Eusebiosz óta általában úgy tartják, hogy antióchiai szír volt. Mindenképp meg kell különböztetni az ApCsel 13,1 említette és a zsidó Lúciusztól (Róm 16,21). Hogy mikor lett keresztény, azt nem tudjuk; erre és későbbi életére vonatkozóan az ApCsel többes szám 1. személyben írt részleteit szokták vallatóra fogni (Ireneusz óta). Az így kialakult kép: Ha a 11,28 D kódexbeli olvasata („amikor együtt voltunk”) helyes, akkor ~ nagyon korán tagja lett a keresztény közösségnek. 51 k. Troászban csatlakozott Pálhoz, annak 2. missz. útján, és elkísérte Filippibe; amikor Pál továbbment, – Filippiben maradt (16,10–17). Kb. 6 évet töltött itt, majd Pállal Jeruzsálembe ment (20,5–15; 21,1–18). ~ akkor is elkísérte Pált, amikor fogolyként Rómába vitték (27,1–18; Kol 4,14; Filem 24). A 2Tim 4,11 Pál ap. hűséges társaként állítja elének. Élete további folyásáról keveset tudunk. Ezzel a hagyományos nézettel szemben megalapozott ellenérveket sorakoztatnak fel (→ Lukács evangéliuma). – Legendája szerint Patraszban v. Rómában, v. Thébában (Boetia) halt vértanúhalált. Az a feltevés, hogy a 72 tanítvány v. az emmauszi tanítványok egyike volt, megalapozatlan. A 6. sz.-ból ismeretesek olyan adatok, amelyek azt tanúsítják, hogy ~ festő volt. A nevéhez fűződik a → Lukács evangéliuma és az → Apostolok Cselekedetei.

Lukács evangéliuma, Lk: protokanonikus úsz-i könyv, a 3. a szinoptikus evangéliumok csoportjában. – I. Keletkezése. 1. Olvasói. Az 1,3: említett Teofil azokat képviseli, akiknek Lukács evangélista ev.-át szánta. A keresztény tanításnak, valamint az ÓSz gör. fordításának (LXX) ismeretét eleve feltételezte. Az ÓSz lukácsi értelmezésében mutatkoznak olyan vonások, amelyek a hellén zsidó szórványokból is kimutathatók, elsősorban az alexandriaiakból. Azokat a megszólításokat, amelyeket a szerző Jézusra vonatkoztat (úr, szabadító, jótevő, mester) a hellén K-en szokásos értelmükben használja, ugyanakkor elejét veszi annak is, hogy Jézust Theosz epiphanésznek, 'földre szállt Isten'-nek tekintsék, amely épp e szóhasználatból következően fordulhatna elő. Egyébként is kerüli az evangélista azokat a kifejezéseket, amelyeket a hellén gondolkodású olvasók félreérthettek volna. Így azt lehet mondani, hogy az evangélista a hellén zsidókeresztények, talán az alexandriaiak számára írta ev.-át, mégpedig a leírt eseményektől időben bizonyos fokig már eltávolodva, másfelől viszont még akkor, amikor Pál levelei még nem lehettek annyira ismertek, hogy Pálnak Lukács rajzolta képe már ne hódíthatott volna teret, tehát az 1. sz. utolsó harmadában. – 2. Szerzője. A keresztény hagyományban egészen a 2. sz.-ig nyomon követhető, hogy a ~

szerzője a Kol 4,14; 2Tim 4,11; Filem 24 által is említett → Lukács volt, Pál ap. kísérője (így a ~hoz írt antimarkionita előszó, a → Muratori-töredék, Ireneusz stb.). – 3. Forrásai. A 3. f-től Lukács lényegében Mk-hoz igazodott, amennyire ezt saját elgondolása lehetővé tette. Nagyobb kihagyás Mk 6,45–8,26; nagyobb betoldás: Lk 6,20–8,3 és 9,51–18,14, ahol is az „úti beszámoló”-val kezdődően az a (részint Mt-val közös anyag) épül bele ~ba, amelyet a szerző más forrásokból merített. A különféle forrásokat a stílusbeli sajátosságok alapján nemigen lehet meghatározni, ill. elkülöníteni; annál kevésbé, mivel a szerző kitűnően értett hozzá, hogy a teol.-i cél eléréséhez a megfelelő stílusesszűközökkel éljen (pl. irodalmi konvenciók átvétele a korabeli profán irodalomból; LXX-beli megfogalmazások alapulvétele). – II. Tartalma. A szerző az előszóban elénk tárja kettős műve (~ és ApCsel) célját, ezt követi az ún. → gyermekségtörténet (1,5–2,52). Ez a Jézus nyilvános működését előkészítő „előtörténet”, amely annyiban bevezetés, hogy már kifejeződik benne az az üdvösségtört.-i szerep, amelyet a ~ fő részében az evangélista Jézussal kapcsolatban előtérbe állít (a bevezetésnek és a fő résznek épp ez az összhangja tanúsítja, hogy a gyermekségtört. eredetileg is hozzátartozott ~hoz). Ezután Keresztelő János működésének bemutatása következik bebörtönzéséig (3,1–20), Ezt követi a ~ főrésze: Jézusnak, mint → Messiásnak az életútja (3,21–24,53). Ebből a 3,21–4,13 a „kezdetet” mutatja be (vö. 3,23; 23,5; ApCsel 1,22; 10,37): Jézus megkeresztelkedése Keresztelő Jánosnál, ezzel kapcsolatban Jézus családfája és megkísértése a pusztában; Lk 4,14–9,50: Jézus Galileában való működése; 9,51–19,27: Jézus útja Galileából Jeruzsálembe (az ún. úti beszámoló); 19,28–21,38: Jézusnak Jeruzsálem közelében és a Templomban való tartózkodása; 22,1–23,56: a → szenvedéstörténet; 24,1–53: a Feltámadott megjelenései a mennybemenetelig eltelt 40 nap alatt (24,51). – III. Teológiai sajátosságai. Azt a helyzetet, amelyet ~ szerzője szem előtt tartott, mindenekelőtt az határozta meg, hogy már meglehetősen nagy időbeli távolság választotta el a leírt eseményektől, így már lezártaknak tekintették őket és nem a küszöbön álló ítélet előjeleit látták bennük, ahogy azt a Lk 21 felölelte parúziabeszédnek Márk leírásával való egybevetése v. ~ megfelelő helyein Mk 1,15 és 9,9–13 kihagyása tanúsítja. Mivel a kortársak megtapasztalták, hogy Jézus fellépése és várt újraeljövele (parúzia) közt egyre több idő telik el, figyelmük a jelen felé fordult, és a hétköznapi dolgokra összpontosult. Ezért az igehirdetés szembekerült azzal a követelménnyel, hogy a hagyományok megbízhatóságát igazolja, Jézus fellépésének maradandó értékét, a későbbi nemzedékek szempontjából is életbevágó voltát kiemelve, végül elhárítsa azt a veszélyt, amely a végbe nem következtével a hitet fenyegette. – 1. A szerző nem csupán a hagyomány továbbadását tekintette feladatának; ezt előtte már sokan megtették (vö. Lk 1,1–4). Arra törekedett, hogy az események lefolyását kezdettől nyomon kísérje a hagyománytört.-i szempontok szem előtt tartásával, hogy így folytonosságát bebizonyítva a → hagyomány megbízhatóságára és hitelességére annál inkább rámutathasson. Ez a törekvése magyarázza azt is, miért foglalkoztatta annyira a tanúul kiválasztott ap.-ok pontosan meghatározott köre. – 2. Jézus élete tört.-ének jelentőségét ~nak szerzője azzal igyekezett kidomborítani, hogy beillesztette az egész üdvösségtört.-be, és meghatározta az időpontokat és a helyszíneket. – a) A Szentlélekkel és hatalommal felkent (ApCsel 10,38) Jézusnak egész élete és működése, az → Isten ígéjének (rhéma, 'dabar' értelemben; vö. Lk 2,15.19.50 kk.; ApCsel 5,20) beteljesedése, ahogy azt az üdvösség ósz-i rendjében a törvény és a próféták előre hirdették (vö. Lk 1,70; 24,27.44). Mégis, az üdvösség Jánosig terjedő (vö. 16,16) ósz-i ideje és a Jézusban megvalósult új szövetség (vö. 22,20) között csak annyiban van meg a folytonosság, amennyiben ez → Jézus családfájában (3,23–38) és a gyermekségtört.-ben Jézus szüztől való születésének hírüladásában (1,26–38) kifejeződik: a Dávidnak adott ígéret Jézusban teljesedett be; de Jézus nem egyszerűen Dávid utóda, ahogy a nép várta, hanem egyszersmind az új Dávid is (ennek jele, hogy mint az 1. Dávid, Jézus is Betlehemben született), akivel Isten – ígéreteit teljesítve – mindent teljesen újra kezdett. Ennek az új kezdetnek, amelyet a Szentlélek kiárasztása előtt maguk a tanítványok sem voltak képesek

felfogni, fő jellemzője az, hogy a Sátán hatalma megtört és elkezdődött Isten uralma: Jézus életében, halálában és feltámadásában megnyilvánult az Isten szeretete. Így Jézus élete, ill. az az idő, amelyet a földön töltött, az üdvösség tört.-ében „az idő közepe” lett (H. Conzelmann): az üdvösség ósz-i ideje előkészítette, a következő időnek, az Egyh. idejének pedig megvetette az alapját. Pünkösdkor a Szentlélek eljövételével kezdetüket vették „az utolsó napok” (ApCsel 2,16), amelyekben Jézus mennybemenetele által Jeruzsálemtől kezdve az egész földön minden népnek (vö. Lk 24,47; ApCsel 1,8; 2,5) megnyílt az út az üdvösségre. – b) Így „ennek az életnek” (ti. Jézusénak, 5,20) egész befolyása, tört.-e útmutatás az igehirdetéshez. A szenvedés megjövendölése és a szenvedéstört. pedig arra utal, hogy Jézus élete, a konkrét tört.-i helyzeten túlmutatva mintaképül szolgál. Épp ezért az evangélista úgy mutatja be mint utat, amelyen Jézus előre ment és amelyen a tanítvány követi (Lk 9,57; 14,27). Jézus életének az üdvösségre vezető út ősmintájaként való bemutatása volt az evangélista célja az „úti beszámoló”-val, nem pedig az, hogy Jézus vándorlásait tört.-i hitelességgel leírja (a helyszínre és az időpontokra vonatkozó adatai homályosak). Annál nagyobb hangsúlyt kap viszont Jézus állandó úton léte, és állandó tudatos Jeruzsálem (= az Istennel való találkozás helye) felé törekvése (9,51; 13,22.32 kk.; 17,11; 19,11; vö. 2,22.41). Jézus egész életében tanúsított magatartása a feltámadással kapta meg igazolását (ApCsel 16,17; vö. 3,15). Ezért Jézus feltámadásának tanúsítása az alapja Jézus útja maradandó voltának, érvényben maradásának és az üdvösség útjaként való hirdetésének. – 3. Jézus életének útként való értelmezése, ill. bemutatása Lukács egész tanítására hatott. Jézus hittel való megvallása, amely útjának követésével egyenértékű, a végsőkig való hűségben kap igazolást (Lk 8,15; 14,28 kk.; 21,19), ha az Emberfia eljön, így talál majd hitet a földön (18,8). A szorongatások és a mindennapi gondok egyaránt veszélyeztetik a hitet (vö. a magvetőről szóló példabeszédet Lukács megfogalmazásában 8,4–15), ezért kívánja meg Jézus minden tanítványától, hogy minden nap vegye vállára keresztyét (9,23), állandóan és szünet nélkül virrasszon és imádkozzon (18,1–8; 21,34–36), s őrizkedjen főleg a gazdagságban rejlő veszélyektől (12,13–34; 14,33; 18,18–30).

luláb: 1 pálmaág, 2 fűzfaág és 3 mirtuszág csokorba kötve, amelyek középebe citrusgyümölcsöt tűztek. A → sátoros ünnepen már az 1. napon ~bal kellett a zarándokoknak a Templomban megjelenniük a reggeli istentiszteleten. Amikor a leviták a zsoltározásban a 118. zsoltár 1. sorához értek, a zarándokok felemelték a ~ot és örömük jeléül meglengették (vö. 2Mak 10,6–7).

Luz, Lusz (héb. 'mandulafa'): ósz-i helynév. – **1.** Kánaánban (Ter 48,3) → Bétel korábbi neve (Bír 1,23). József 16,2 még megkülönbözteti ~tól a tőle DK-re fekvő bételi szentélyt. A Ter 28,19; 35,6 kk. Jákob pátriárkának tulajdonítja a névcserét. Minden bizonnyal a szentély nevét vitték át a városra; a környéken még ma is sok mandulafa található. A szentély később → Bet-Aven lett. – **2.** Bír 1,22–26: miután József háza meghódította ~t, az az ember, aki elárulta, hogyan lehet a városba bejutni, rokonságával a hettiták földjére költözött, és ott egy új ~t alapított.